

10 TERMOJADROVÉ REAKCIE

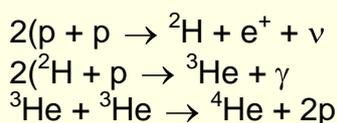
Väzbová energia nukleónov v ľahkých jadrách rastie s hmotnostným číslom A , preto pri syntéze dvoch ľahkých jadier sa uvoľní energia, rovná $A(w - \bar{w})$, kde w je väzbová energia ťažšieho jadra, $\bar{w}$ je stredná hodnota väzbovej energie interagujúcich jadier A_1 a A_2 a výsledné hmotnostné číslo $A = A_1 + A_2$. Relatívna hodnota energie reakcie Q je v prípade syntézy ľahkých jadier oveľa väčšia než v prípade ťažších systémov. Najvýznamnejšie reakcie syntézy ľahkých jadier sú uvedené v tabuľke 10.1.

Reakcia	Q , MeV	Q/A , MeV
${}^2\text{H} + {}^2\text{H} \rightarrow {}^3\text{He} + \text{n}$	3.25	0.81
${}^2\text{H} + {}^2\text{H} \rightarrow {}^3\text{H} + \text{p}$	4.03	1.0
${}^2\text{H} + {}^3\text{H} \rightarrow {}^4\text{He} + \text{n}$	17.6	3.5
${}^7\text{Li} + \text{p} \rightarrow {}^4\text{He} + {}^4\text{He}$	17.3	2.2
${}^6\text{Li} + \text{n} \rightarrow {}^4\text{He} + {}^3\text{H}$	4.8	0.7

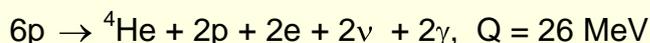
Tab. 10.1 Významnejšie reakcie syntézy ľahkých jadier.

V prvých štyroch reakciách na prekonanie coulombovskej bariéry stačí okolo 100 keV. Posledná reakcia môže prebiehať už aj pri izbových energiách neutrónov. (V ďalšom pre zjednodušenie zápisu budeme označovať deutérium ${}^2\text{H}$ aj ako D a trícium ${}^3\text{H}$ aj ako T).

Ďalšia skupina jadrových reakcií ľahkých jadier je viazaná s termojadrovými reakciami na Slnku. Na objasnenie zdroja žiarenia Slnka Bethe predložil v roku 1938 dva uzavreté cykly jadrových reakcií ľahkých iónov, protón - protónový a uhlíkov - dusíkový. Prvý cyklus by mal prebiehať nasledovne:

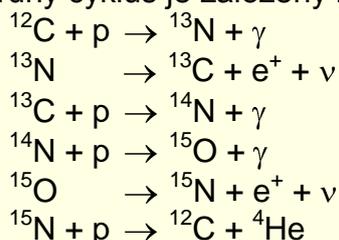

Energetická bilancia cyklu:

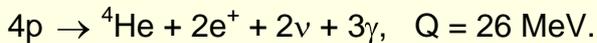

Najmenší účinný prierez má prvá reakcia s charakteristickou dobou $t = 1,4 \cdot 10^{10}$ rokov, preto uvoľnená špecifická energia je malá, $\approx 10^6$ GeV/kg.s. Vďaka však objemu Slnka $\approx 2 \cdot 10^{30}$ kg, Slnko vyžaruje celkovú energiu, ekvivalentnú strate hmotnosti $\Delta M = 4,3 \cdot 10^9$ kg/s.

Druhý cyklus je založený na uhlíku ${}^{12}\text{C}$ ako katalyzátore:

Energetická bilancia cyklu:

Uhlíkovo-dusíkový cyklus má oveľa kratšiu charakteristickú dobu $t = 3 \cdot 10^8$ rokov, určenú štvrtým členom reťazca. V oboch prípadoch sú vytvárané neutrína ν ktoré možno registrovať na Zemi a tak v princípe možno zistiť, ktorý cyklus beží na Slnku. Pravdepodobnejší je prvý cyklus, ale veľmi malá efektívnosť registrácie neutrín sťažuje jednoznačné riešenie tohto problému.

Vysoký energetický zisk, malá hodnota coulombovskej bariéry a dostupnosť interagujúcich jadier robí tieto reakcie zaujímavými pre získavanie energie vo veľkom, v termojadrových reaktoroch. Idea energetického využitia týchto reakcií je založená na princípe udržiavania procesu syntézy jadier využitím časti energie, uvoľňovanej pri samotnej syntéze. Ak napríklad kinetická energia pohybu jadier ${}^2\text{H}$ v plynnej forme (ich „teplota“) dosiahne energiu, rovnú výške coulombovskej bariéry, môže dôjsť k masovému priebehu reakcie. Potrebná teplota plazmy sa dosiahne absorbovaním energie reakcie Q , ktorá sa objaví vo forme kinetickej energie vytvorených jadier a neutrónov. Prevažná väčšina vytvorených neutrónov sa absorbuje až v stenách reaktora, preto ich energetický príspevok na udržanie teploty plazmy je malý.

Podľa vzťahu medzi kinetickou energiou častíc E a ich ekvivalentnou teplotou T ($E = kT$, kde k je Boltzmanova konštanta), na udržanie kinetickej energie jadier na úrovni 100 keV je potrebná ekvivalentná teplota na úrovni 10^9 K. Pri týchto teplotách materiál sa nachádza v stave plne ionizovanej plazmy. Častice plne ionizovanej plazmy, kladné ióny a elektróny, sa snažia rozpínať sa na všetky strany, preto je potrebná izolácia plazmy v danom objeme.

Na udržanie potrebnej vysokej teploty plazma musí mať dostatočne vysokú hustotu n , okolo $n = 10^{14} - 10^{16} \text{ cm}^{-3}$. Čím je objem horúcej plazmy väčší, tým sú podmienky na udržanie jej pracovnej teploty a hustoty lepšie. Na dostatočný zisk energie, napríklad 100 Wcm^{-3} plazmu treba zohriať na teplotu, ktorá je pre rôzne reakcie rôzna:

$$\begin{aligned} \text{pre zmes } {}^2\text{H} + {}^3\text{H} \text{ je } T &\approx 10^8 \text{ K}, \quad n = 10^{14} \text{ cm}^{-3} \\ \text{pre zmes } {}^2\text{H} + {}^2\text{H} \text{ je } T &\approx 10^9 \text{ K}, \quad n = 10^{16} \text{ cm}^{-3}. \end{aligned}$$

Naviac plazmu treba udržať v aktívnom stave po určitú minimálnu dobu τ . Táto doba je určená pomerom energie reakcie Q , ktorá sa uvoľňuje a energie W , ktorá sa stráca na stenách, brzdným a synchrotrónnym žiarením elektrónov a pod., $\tau = Q/W$.

Intenzívnosť reakcie je určovaná súčinom $n\tau$, ktorý sa nazýva **parametrom udržania**. Pre kladnú energetickú bilanciu termojadrového reaktora musí byť splnená tzv. Lawsonová podmienka, ktorá pre reakciu

${}^2\text{H} + {}^3\text{H}$ má hodnotu $n\tau = (2 - 3) \cdot 10^{14} \text{ cm}^{-3}\text{s}$ pri $T = 10^8$ K,

a pre reakciu

${}^2\text{H} + {}^2\text{H}$ má hodnotu $n\tau = 10^{16} \text{ cm}^{-3}\text{s}$ pri $T = 5 \cdot 10^8$ K.

Je viac spôsobov ako splniť Lawsonovú podmienku:

1. Dlhodobé zohriatie hustej ${}^2\text{H} + {}^3\text{H}$ plazmy, rádovo na dobu okolo 0.1s pri hustote $n \geq 10^{15} \text{ cm}^{-3}$ a teplote okolo 10^8 K.
2. Extrémne rýchle ($\approx 10^{-9}$ s) zohriatie veľmi malého množstva kondenzovanej termojadrovej zmesi (D+T, D+D).
3. μ - mezónová katalýza
4. Hybridný atomno - termojadrový reaktor.

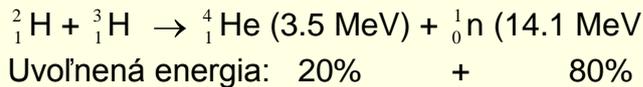
10.1 METÓDA DLHODOBÉHO OHREVVU

Hlavným problémom je dlhodobé udržanie horúcej, hustej plazmy v ohraničenom priestore. Postupne zdokonaľovaným riešením je metóda magnetickej pasci, navrhnutá ešte v rokoch 1950 - 1951. Na udržanie plazmy musí tlak magnetického poľa prevýšiť tlak plazmy, t.j. $H^2 / 8\pi > 2nkT$. Táto podmienka je splniteľná pri hustote $n < 10^{17} \text{ cm}^{-3}$.

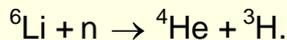
Lineárny pinch efekt

Je založený na princípe prepúšťania veľkých elektrických prúdov cez plazmovú šnúru. Dôsledkom je vytvorenie silného koaxiálneho magnetického poľa okolo plazmovej šnúry, čo má za následok radikálne zmenšenie priemeru plazmovej šnúry a tým jej zohriatie. Dosiadnutá teplota je $T = 10^6$ K pri hustote $n = 10^{12} - 10^{13}$ cm⁻³, čo nepostačuje. Hlavným nedostatkom tejto metódy sú nelineárne nestability plazmovej šnúry. Deformácie nastanú už za $10^{-4} - 10^{-6}$ s.

Za optimálnu sa pokladá termojadrová reakcia

Energia alfa-častíc (⁴He) má udržať „horenie“ plazmy, neutróny uniknú z plazmy bez podstatnej depozície energie. Aby sa udržalo horenie plazmy, je potrebné zohriať plazmu na teplotu rádovo 10⁸ K, čo je 10 krát viac, ako teplota v strede Slnka (1 keV = 1,16.10⁷ K). Potrebné trícium bude produkované z lítia v samostatnom reaktore s využitím reakcie

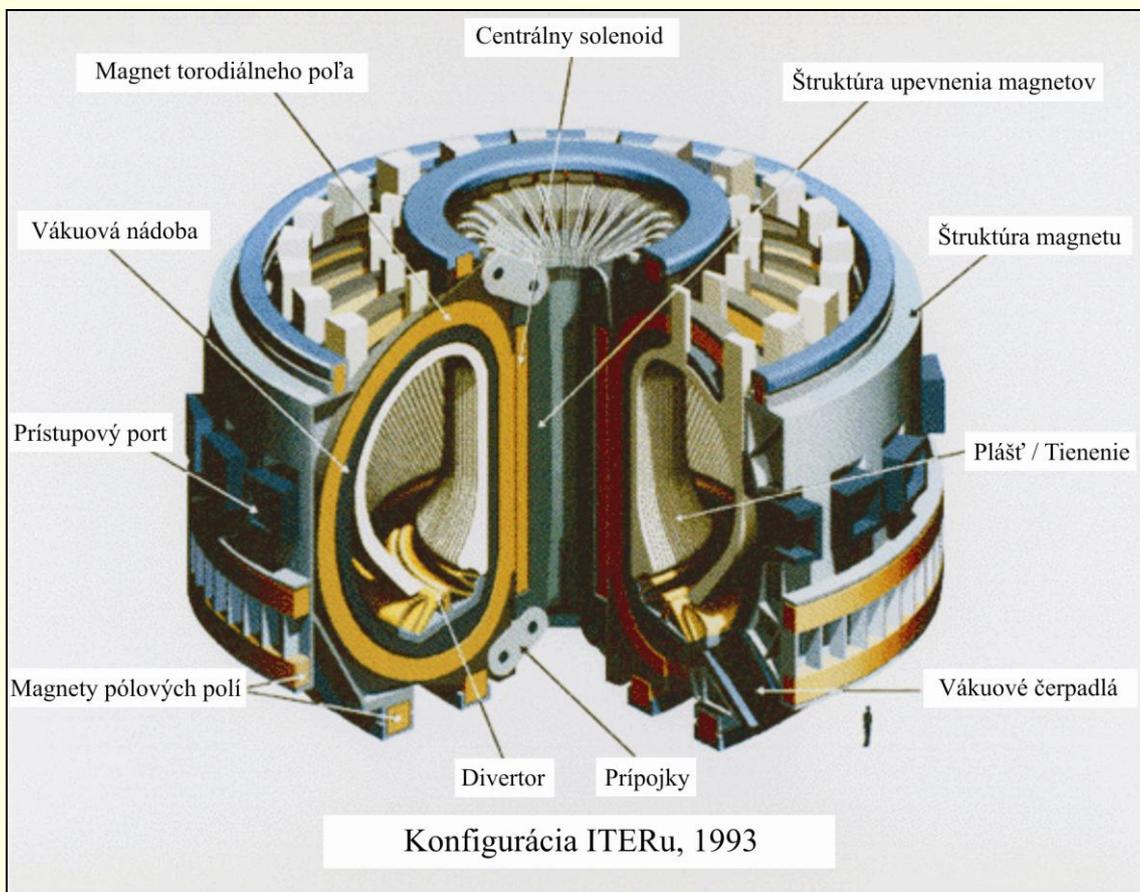

Prevádzkový parameter fúzneho reaktora je definovaný ako súčin $n \times t_e \times T$,

kde n - hustota plazmy, t_e - doba uvoľňovania energie a T - teplota plazmy v Kelvinoch.

Táto hodnota sa zväčšila za 40 rokov 10⁷ násobne a v súčasnosti je iba 5 krát nižšia od potrebnej.

V projekte ITER by sa mala dosiahnuť požadovaná hodnota.

Obr. 10.1. Konfigurácia reakčnej nádoby ITER toroidálneho tvaru podľa koncepcie z roku 1993.

10.2 TYPY VYVÍJANÝCH FÚZNYCH REAKTOROV

1. **Tokamak** je reaktor toroidálneho tvaru
2. **Stellarator** - sa odlišuje od toroidálnych tokamakov a RPF toroidov tým, že helikálne prúdy v plazme sú vytvárané výlučne vonkajšími cievkami.
3. **RFP** (Reversed Field Pinch)

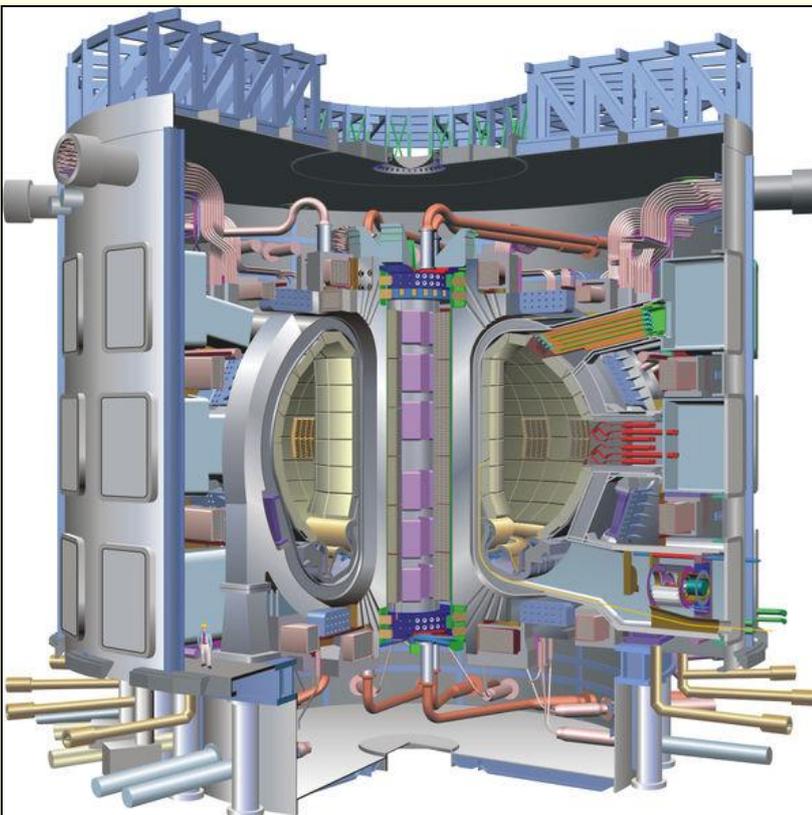
Spôsoby počiatočného zohriatia plazmy:

1. Injektovanie prúdu neutrálnych častíc cez plazmu s energiami do 100 keV a s celkovou energiou do 40 MW.
2. Rádiofrekvenčný ohrev cez rezonátory (electron cyclotron resonance absorption) do 20 MW. Sú možné rôzne systémy s frekvenciou 30 - 120 MHz, 1 - 8 GHz a 30 - 140 GHz.

Odvádzanie vytvorenej energie

- Vnútna stena plazmovej komory bude vystavená energetickej záťaži okolo 100 MJ m^{-2} .
- V kovových častiach plazmovej komory sa môžu vytvoriť indukčné prúdové impulzy s intenzitou 10 milión ampér. Následne sa môžu vytvoriť elektromechanické sily až do 10000 ton.
- Energia deponovaná časticami alfa je rádovo niekoľko 100 MW.
- Prvá stena plazmovej komory dokáže zvládnuť $5 - 10 \text{ MW m}^{-2}$.
- Termalizované alfa častice vytvoria neutrálny He - plyn, ktorý musí byť odčerpávaný.

10.2.1 Projekt ITER

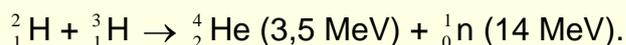
Obr. 10.2. Celková koncepcia samotného termojadrového reaktora ITER, bez periférnych systémov.

ITER (International Thermonuclear Experimental Reactor) je medzinárodný projekt fúzneho reaktora typu tokamak, ktorý bude vybudovaný vo francúzskom Cadarache. Súčasne sa vybuduje v Japonsku výskumné stredisko, zamerané na riešenie viacerých technologických problémov, ktoré stoja pred ITERom. Cieľom projektu je ukázať vedeckú a technologickú realizovateľnosť výkonného fúzneho reaktora, schopného trvalej prevádzky. Projekt využíva skúsenosti, získané

pri predošlých výskumných fúzných reaktoroch, najmä JET, JT-60 a T-15. Program je navrhnutý na 30 rokov, z toho 10 rokov pripadá na konštrukciu a 20 rokov pre skúšobnú prevádzku. Odhadnutá cena projektu je 10 miliárd euro. Konečné rozhodnutie o vybudovaní reaktora v Cadarashe bolo dosiahnuté v júni 2005, samotná konštrukcia reaktora by sa mala začať v roku 2008. Tento projekt má dlhú predhistóriu so začiatkom v roku 1985, kedy Európska únia (EURATOM) a USA začali spoluprácu na tomto projekte. Postupne sa k projektu pripojili Rusko, Japonsko, Korejská republika, Kanada a India.

ITER je konštruovaný na produkciu 500 MW fúznej energie, udržateľnej 500 sekúnd (u JETu to bolo 16 MW po dobu kratšiu ako 1 sekunda). Fúzny reaktor DEMO, ktorý by mal byť realizovateľný po ITER, by mal produkovať 3000 – 4000 MW tepelnej energie a mal by produkovať elektrickú energiu do siete.

Jedným z hlavných fyzikálnych problémov, ktorý bude potrebné riešiť pri prevádzke ITERu, sú vysokoenergetické neutróny, emitované v reakcii

Pri klasických uránových jadrových reaktoroch sú emitované nízkoenergetické neutróny, ktorých tienenie a absorpcia je zvládnutá aj pri vysokých intenzitách. Neutróny s energiou 14 MeV sú oveľa prenikavejšie a ich interakcia s hmotou reaktora môže indukovať jadrové reakcie a tak aktivovať konštrukčný materiál reaktora. Navyše tieto neutróny sú hlavným nositeľom (80 %) energie, uvoľnenej v reaktore.

10.3 INERCIÁLNA FÚZIA ŤAŽKÝCH JADIER - METÓDA EXTRÉMNE RÝCHLEHO OHREVVU

Táto metóda predpokladá rýchly ohrev plazmy, rádovo za dobu 10^{-9} s, aby plazma nemohla uniknúť z pracovného objemu a dostať sa do kontaktu so stenami reakčnej nádoby. Úspešný vývoj vysokovýkonných urýchľovačov ťažkých iónov priviedol fyzikov k myšlienke využitia vysokoenergetických urýchľovačov ťažkých iónov ako zápalných zariadení pre fúzne pellety. Pelletami nazývame sférické telieska s priemerom niekoľko mm, ktoré obsahujú v sebe v kondenzovanom stave termonukleárne palivo - zmes trícia a deutéria.

Vysokoenergetickými zväzkami iónov, alebo elektrónov možno dosiahnuť veľké impulzné výkony. Napríklad pri energii iónov $E = 10 \text{ GeV}$ impulzný výkon 400 TW zodpovedá impulznému prúdu 40000 A. Je jedným z hlavných problémov metódy inerciálnej fúzie, okrem iného aj preto, že bolo by potrebné uložiť energiu zväzku v relatívne tenkej vonkajšej vrstve pelletu. V súčasnosti sa uvažuje o troch možných spôsoboch deponovania energie v pellete:

1. Zväzok ťažkých iónov s energiou iónov niekoľko GeV, ktoré majú menší dobeh ako 1 g cm^{-2} . Problémom je luminozita zväzkov iónov. Napríklad v CERNe energia zväzku protónov dosahuje $5 \cdot 10^6 \text{ J}$ a to vo forme prúdu 50 A po dobu 3,3 μs . Trvanie impulzu by nemalo presiahnuť 10 ns, aby sa dosiahol výkon, potrebný na zapálenie pelletu. Energetické protóny nie sú vhodné, lebo majú príliš dlhý dobeh v látke. Najvhodnejšími časticami sú ťažké ióny s energiou niekoľko GeV, napríklad iónu bizmutu Bi, ktoré sú schopné deponovať celú svoju energiu v pellete.
2. Relativistické elektróny, ktoré by boli použité na tvorbu mäkkých röntgenových fotónov s energiou 0,1 – 1,0 keV.
3. Laserové lúče, privedené na povrch pelletu z viacerých smerov.

Fyzika pelletu

V prvej fáze mikroexplózie pelletu by slúžili pellety ako primárny zdroj tepla. Predpokladajme napríklad, že jedna mikroexplózia pelletu vytvorí energiu 10^9 J . Potom pri troch explóziách za sekundu by mali tepelný výkon 3 GW. Pri predpokladanom 30% využití paliva D + T spotreba by bola $0,43 \text{ mg s}^{-1}$. Toto množstvo paliva pri kryogénnej teplote pri svojej hustote okolo $0,18 \text{ g cm}^{-3}$ možno udržať vo sférickom tvare - v pellete s priemerom 1,3 mm.

Pri uvážení strát, ktoré vznikajú pri generovaní elektrickej energie a účinnosti zápalného mechanizmu bude multiplikačný zisk energie rádovo 50 - 100 násobný. To znamená, že musíme vytvoriť primárne zväzky, ktoré odovzdajú pelletu energiu rádovo $(1-2) \cdot 10^7$ J. Trvanie zväzku malo by byť len niekoľko ns, lebo musí sledovať dobu implózie (1 - 10 ns), čo zodpovedá rýchlosti 100 - 1000 km s⁻¹ pri vzdialenosti kolapsu 1 mm. Píkový výkon preto musí dosiahnuť 10^{15} - 10^{16} W. Doterajší výskum v tomto smere neumožňuje posúdiť, či táto metóda je realizovateľná v praxi.

KONTROLNÉ OTÁZKY

1. Prečo je reakcia syntézy D + T energeticky najvýhodnejšia?
2. Aké sú podmienky na udržanie fúzneho procesu pri metóde dlhého ohrevu v tokamakoch?
3. Aký je princíp inerciálnej fúzie deutéria a trícia?
4. Ako sa má indukovať fúzia D + T v pellete?

11. JADROVÉ REAKCIE ŤAŽKÝCH IÓNOV

Možnosti vytvárania precíznych zväzkov ťažkých iónov (TI) s nábojom až po $Z = 92$ otvorili úplne nové možnosti vo fyzike atómového jadra. Je možné skúmať jadrové systémy novými metódami a v ďaleko väčšom rozsahu parametrov. Nové možnosti umožňujú riešiť mnoho otvorených problémov v jadrovej fyzike:

1. Syntéza a štúdium vlastností superťažkých jadier, ďaleko za hranicami prírodnej genézy jadier. Významnejší pokrok v tejto oblasti môže priniesť iba systematické štúdium interakcie ťažkých iónov.
2. Vlastnosti jadier, ďalekých od línie stability, ktoré je zvykom nazývať aj exotickými jadrami. U týchto jadier rovnováha medzi príťažlivými a odpudivými silami vo vnútri jadrového systému je mimoriadne citlivou záležitosťou a preto môže slúžiť ako veľmi citlivý prostriedok na štúdium štruktúry jadier. Reakcie TI sú zvlášť vhodné pre vytvorenie takýchto jadier, veľmi bohatých na protóny, alebo neutróny.
3. Správanie sa všetkých jadrových systémov, ak sa im dodá energia. Z tohto hľadiska TI vynikajú tým, že majú veľmi veľký náboj a preto môžu vytvárať veľmi silné elektromagnetické polia, vedúce až k prípadnej možnosti dosiahnutia fázových prechodov jadrovej hmoty.
4. Štúdium energetických hladín a spinových stavov je tiež mimoriadne dôležité. Svedčia o tom napríklad veľmi dlho žijúce stavy, ktoré majú molekulárnu štruktúru. Napríklad dve jadrá ^{28}Si boli lokalizované pri energii vzbudenia až 70 MeV na úrovni spinu $42 \hbar$. Takáto energia vzbudenia je 10 krát väčšia, ako väzbová energia nukleónu v jadre ^{56}Ni ($^{28}\text{Si} + ^{28}\text{Si} \rightarrow ^{56}\text{Ni}$) a nameraná vysoká hodnota spinu jadra bola úplne neočakávaná. Takéto molekulárne interakcie sú iba jedným z viacerých nových procesov, objavených vo FTI.

Fúzne reakcie, kde interagujúce jadrá vytvárajú zložený systém (compound nucleus), pri ktorom dochádza k strate iba niekoľkých nukleónov (väčšinou neutrónov) je vlastne určitým druhom inverzie k štiepeniu, ktoré prebieha pod experimentálnou kontrolou. Pri nízkych energiách proces fúzie dvoch jadier je pomerne pomalý, preto sa môžu prejaviť „pomalé“ zmeny mikroskopických (časticových) aj makroskopických (napríklad tvarových) premenných. Napríklad fúzne reakcie s terčovými jadrami od sférického tvaru až po pretiahly elipsoid ukazujú, že fúzna bariéra je veľmi citlivá na lokálny priemer jadrového povrchu. Ďalším novým procesom, objaveným v reakciách TI je hlboko nepružný rozptyl, kde veľmi veľká časť relatívnej kinetickej energie interakcie je premenená na vnútornú energiu. Mechanizmus tohto procesu zatiaľ nie je celkom pochopený.

Zatiaľ nemáme uspokojivú odpoveď na viac základných otázok FTI. Je napríklad interakcia medzi dvomi komplexnými jadrami jednoducho superpozíciou individuálnych nukleón -

nukleónových interakcií, alebo sú tu kooperujúce efekty, ako jadrovo - jadrové (one body), alebo nukleón - nukleónové (collective) interakcie, ktoré sú kvalitatívne odlišné. Hrá povrch jadra nejakú zvláštnu úlohu (povrchové napätie, difúznosť, neutrónová koža, ...)? Môžeme pochopiť zjavnú prítomnosť klasických veličín, akými sú napríklad trenie a viskozita na základe mikroskopických kvantových teórií?

Samostatnou oblasťou FTI sa stáva relativistická FTI, kde sa očakáva najviac nových poznatkov pri skúmaní špecifických hustôt hmoty a energie, ďaleko prevyšujúcich normálnu hustotu jadrovej hmoty a úroveň energie. Zaujímavým je najmä hypotéza o možnom prechode jadrovej hmoty do novej fázy, do fázy tzv. kvark – gluónovej plazmy

11.1 ZÁKLADNÁ KINEMATICKÁ CHARAKTERISTIKA REAKCIÍ ŤAŽKÝCH IÓNOV

Uvažujme reakciu iónu s nábojom Z , pri ktorej jeho kinetická energia je menšia ako výška coulombovskej bariéry, $E_{ki} < B_c$:

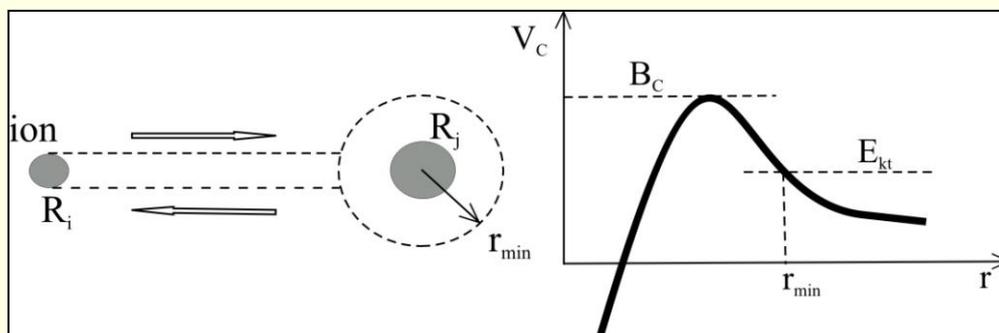
$$E_{ki} < B_c = \frac{Z_i Z_j e^2}{R_i + R_j}, \quad R_i + R_j = r_{min}, \quad (11.1)$$

kde index i je pre ión a j pre terčové jadro.

Pri čelnej zrážke, kde orbitálny moment hybnosti $l = 0$, ión sa priblíži k jadru na vzdialenosť

$$r_{min} = \frac{Z_i Z_j e^2}{E_{ki}}, \quad (11.2)$$

potom sa úplne zabrzdí a je rozptýlený späť o 180° coulombovskou potencionálnou bariérou B_c ako znázorňuje obr.11.1.

Obr. 11.1

Ak zrážka nie je úplne čelná ($l \neq 0$), potom pri rovnakej energii ión preletí okolo jadra v pomerne veľkej vzdialenosti ρ' (obr. 11.2), lebo jeho kinetická energia $p^2/2m$ pri minimálnej vzdialenosti od jadra neklesne na nulu, ale je určená podmienkou

$$E'_{ki} = E_{ki} - B_c \quad (11.3)$$

ak uvážime že moment hybnosti $\rho' = \hbar l$, potom

$$\frac{p'^2}{2m} = \frac{p^2}{2m} - \frac{Z_i Z_j e^2}{\rho'}, \quad (11.4)$$

$$(11.5)$$

$$E_{ki} = \frac{p^2}{2m} = \frac{\hbar^2 l^2}{2m\rho^2} = B_o(\rho')$$

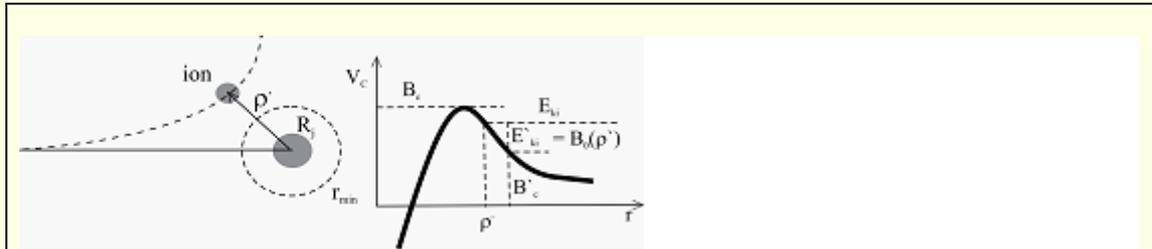
(lebo odstredivá bariéra

$$B_o = \frac{\hbar^2 l(l+1)}{2mr^2}, \text{ ale } l \gg 1) \quad (11.6)$$

potom

$$E_{ki} = B_c(\rho') + B_o(\rho'). \quad (11.7)$$

Situácia v tomto prípade je znázornená na obr.11.2:

Obr. 11.2

V prvom aj v druhom prípade môžu prebiehať iba elektromagnetické procesy - pružný coulombovský rozptyl, nepružný coulombovský rozptyl a vzбудenie kolektívnych energetických úrovní jadra.

$E_{ki} > B_c$:

V tomto prípade popri elektromagnetických procesoch sa stanú možnými aj jadrové procesy. Ak energia iónov je konštantná, potom jednotlivé možné procesy sú určované zrážkovým parametrom ρ' , t.j. hodnotou orbitálneho momentu hybnosti ($l(\rho' \sim \hbar l)$).

Pri $\rho' > R_i + R_j$ (veľké l) možno pozorovať iba elektromagnetické interakcie.

Pri $\rho' = R_i + R_j$ popri elektromagnetických interakciách sa stanú možnými už aj jadrové procesy. Podmienku tohto tzv. dotyčnicového (grazing) kontaktu možno určiť z podmienok:

$$\rho' = R_i + R_j \quad \text{a} \quad B_c(\rho') = \frac{Z_i Z_j e^2}{R_i + R_j} \quad (11.8)$$

Výsledkom výpočtov, ktoré tu nebudeme robiť, je výraz pre hodnotu $l = l_{gr}$ (grazing), ktorý určuje hranicu medzi čisto elektromagnetickou a elektromagnetickou + jadrovou interakciou:

$$l_{gr} = \frac{R_i + R_j}{\hbar} \left\{ 2M \left(E_{ki} - \frac{Z_i Z_j e^2}{R_i + R_j} \right) \right\}^{1/2}. \quad (11.9)$$

Hodnota l_{gr} je určená jednoznačne veľkosťou E_{ki} a pri $E_{ki} \gg B_c$ môže mať veľmi veľké hodnoty ($l_{gr} \gg 1$). Naopak, pri $E_{ki} = B_c$ bude $l_{gr} = 0$ (dotyčnicový kontakt). Dotyčnicová, t.j. periferná zrážka je doprevádzaná nepružným rozptylom, vznikom gigantických rezonancií, reakcií prenosu s charakteristickými dobami $10^{-23} - 10^{-22}$ s.

Pri $l < l_{gr}$ úroveň jadrového kontaktu sa zväčšuje a možno pozorovať hlboko nepružné procesy, sprevádzané prenosom mnohých nukleónov z jedného jadra do druhého. Jadrá pritom vytvárajú nerovnovážny dvojité systém s typickou dobou života okolo 10^{-21} s. Môžu vznikáť aj kvázimolekulárne systémy, napríklad $^{12}\text{C} + ^{12}\text{C}$.

Nakoniec, keď l dosiahne kritickú hodnotu l_{kr} , dochádza k spojeniu obidvoch jadier v zložené jadro, ktoré postupne prejde do štatisticky rovnovážneho stavu s nasledujúcim delením, alebo emisiou niekoľkých nukleónov. V tomto prípade charakteristická doba života systému dosahuje $10^{-15} - 10^{-17}$ s.

11.2 FÚZIA ĽAHŠÍCH A STREDNE ŤAŽKÝCH JADIER

Fúziou nazývame prvú etapu reakcie syntézy dvoch jadier. Pôvodne sa predpokladalo, že postačuje opísať fúziu ako prienik cez jednorozmernú potenciálnu bariéru (napr. Baas, 1974). V tomto prípade potenciál bol funkciou iba jedného parametra - vzájomnej vzdialenosti jadier. Boli však experimentálne pozorované mnohé fúzie pri menších energiách ako výška bariéry, kde účinný prierez reakcie mal vysokú hodnotu.

Výraznejšia podbariérová fúzia bola potom objasňovaná viacerými efektami, ktoré môžu ovplyvniť výšku bariéry:

- vplyv orientácie štatisticky deformovaných účastníkov reakcie (Wong, 1973),
- dynamické variácie tvaru jadier (Krappe, 1978),
- vplyv fluktuácie tvaru jadier pri nulovom bode (zero-point shape fluctuations, Esbensen, 1981),
- v obecnjšom opise tohto javu, ktorý opisuje tieto mechanizmy, kvantovo - mechanická väzba medzi kanálom pružného rozptylu a ľubovoľným druhým stupňom voľnosti fúzneho systému spôsobuje rozštiepenie fúznej bariéry na niekoľko komponentov.

Je veľmi úzka väzba aj medzi rozdelením spinu a účinným prierezom podbariérovej fúzie σ_{fuz} . Aby sme to ukázali, napíšeme σ_{fuz} ako súčet geometrických účinných prierezov. Ako vieme pravdepodobnosť fúzie $p(E, l)$ závisí od relatívnej energie častíc v ťažiskovej sústave E_{kt} a od momentu hybnosti l

$$\sigma_{fuz} = \pi \tilde{\lambda}^2 \sum_l (2l+1) p(E_{kt}, l), \quad (11.10)$$

$$\left(\tilde{\lambda}^2 = \frac{\hbar^2}{2\mu E_k}, \quad \mu \text{ je redukovaná hmotnosť systému.} \right)$$

Vo väčšine fúzných modelov závislosť pravdepodobnosti fúzie p od orbitálneho momentu hybnosti l môže byť vyjadrená zjednodušene ako energetická závislosť, zahrnujúca odstredivú energiu B_o pri potenciálovej bariére

$$p(E_{kt}) \approx p(E_{kt} - B_o, l = 0) \quad (11.11)$$

kde

$$B_o = \frac{\hbar^2 l(l+1)}{2\mu R_f^2} \quad (11.12)$$

a R_f je vzdialenosť stredu reagujúcich častíc pri potenciálovej bariére.

Účinný prierez fúzie je váženou sumou fúzných pravdepodobností, posunutých odstredivou (rotačnou) energiou pri bariére, preto z predošlých výrazov sa odvodzuje nasledujúci vzťah pre $p(E_{kt}, l)$

$$p(E_{kt}, l) = \frac{1}{\pi R_f^2} \left[(E_{kt} - B_o) \frac{d\sigma_{fus}(E_{kt})}{dE} + \sigma_{fuz}(E_{kt} - B_o) \right]. \quad (11.13)$$

Najvýznamnejším poznatkom štúdia fúzie ľahších a stredne ťažkých jadier je výraznejšia podbariérová fúzia a rozšírený rozsah spinových stavov okolo bariéry, čo však spolu súvisí.

11.3 STUDENÁ FÚZIA

Pri syntéze ťažkých jadier sme zvlášť zainteresovaní na tom, aby zložené jadro bolo čo najmenej vzbudené, a aby emitovalo čo najmenej výparných častíc (n , p , α , xn , ...), a tým aby bola znížená pravdepodobnosť konkurenčného štiepneho procesu. Budeme si preto všímať podmienky pre splnenie tejto požiadavky.

Potenciálová bariéra, ktorú interagujúce častice musia prekonať, pozostáva z dvoch zložiek - z elektrostatických odpudivých síl dlhého dosahu a z príťažlivých jadrových síl krátkeho

dosahu. Pre zjednodušenie predpokladajme, že interagujúce jadrá sa nachádzajú vo svojich základných konfiguráciách (energia, tvar, spin, ...) až po pík potenciálovej bariéry.

Elektrostatický potenciál sa vypočítava ľahko, ale pre jadrový potenciál existuje viac metód výpočtu vzhľadom na jeho komplikovanejší a menej známy charakter. Medzi známejšie metódy výpočtu patria

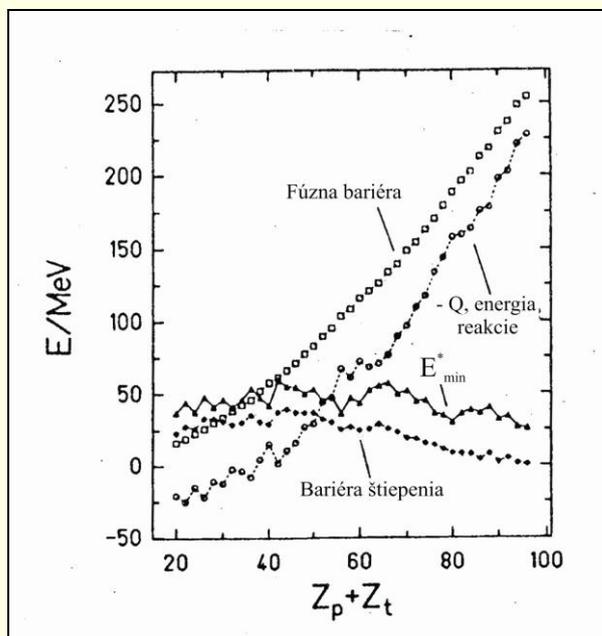
- empirický výraz (Baas, 1980),
- blízky potenciál (proximity potential, Blocki, 1977),
- Yukawa + exponenciálny prístup (Krappe, 1979),
- Hartree - Fockové výpočty (Reisdorf, 1987).

Pre ilustráciu je na obr. 11.3 ukázaný vypočítaný jednorozmerný potenciál medzi dvoma jadrami ^{90}Sr ako funkcia vzdialenosti medzi stredmi jadier. Priebeh proximity funkcie pri malých vzdialenostiach je fiktívny, lebo je spôsobený predpokladom o zmrazení parametrov jadier. V skutočnosti sa jadrá deformujú pri interakcii a vytvoria energeticky výhodnejšie tvary, dôjde k vytvoreniu šije (neck) medzi nimi. Ak budeme považovať výšku tejto jednorozmernej potenciálovej bariéry za dolnú hranicu energie pre fúziu, potom minimálnu hodnotu excitačnej energie vytvoreného zloženého jadra je možné vyjadriť vzťahom

$$E_{\min}^* = B_0 + Q = B_0 + (m_i + M_j - M_{CN})c^2. \quad 11.14$$

Pomer týchto veličín pre rôzne hodnoty $Z_{proj} + Z_{terčik}$ ($Z_i + Z_j$) je ukázaný na obr. 11.4 pre prípad symetrických systémov projektil - terčik.

Potenciálová bariéra, keď je vypočítaná na základe jedného z uvedených modelov, je makroskopickou veličinou, t.j. sa mení spojitou a hladkou ako funkcia A a Z . Ale hmotnosti, ktoré vstupujú do vzťahu pre energiu reakcie Q zahrnujú aj mikroskopické efekty a preto vykazujú fluktuácie aj pri malých zmenách A a Z , ktoré sú spôsobené párovacími koreláciami a vrstvovými efektmi. Pre porovnanie na obr. 11.4 je ukázaný aj priebeh potenciálovej bariéry štiepenia $CN - B_{fis}$. B_{fis} je najnižšou bariérou, ktorá zabraňuje premene sférického zloženého jadra. Minimálna energia vzbudenia zloženého jadra je vždy väčšia, ako výška štiepnej bariéry, t.j. $E_{\min}^* > B_{fis}$.

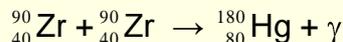
Obr. 11.4. Porovnanie fúzných bariér hmotnostne symetrických systémov a fúzných bariér zodpovedajúcich zložených jadier ako funkcie náboja zložených systémov.

Súčet fúznej bariéry a energie reakcie Q dáva odhad najnižšej excitačnej energie $E_{\min}^*$ zloženého jadra, ktoré sa má vytvoriť danou fúziou. Pre každú sústavu boli zvolené najsilnejšie viazané izotópy projektilu aj terča. Fúzne bariéry boli počítané podľa proximity potenciálu. Štiepne bariéry boli odhadnuté z bariér kvapkového modelu (Sierk, 1986) s odpočítaním vrstvého efektu v základnom stave. Vrstvé efekty v základnom stave boli počítané ako rozdiel medzi experimentálnymi hmotnosťami (Wapstra et al, 1988) alebo semiempirickými hmotnosťami (Liran and Zeldes, 1976) a kvapkovo modelových predpovedi Mollera Nixa (1981). Hodnoty Q boli

počítané podľa z experimentálnych (Wapstra et al, 1988) alebo semiempirických hmotnosti (Liran a Zeldes, 1976).

11.4 RADIČNÁ FÚZIA

Veľmi zaujímavým prípadom reakcie ťažkých iónov je fúzia dvoch identických jadier napríklad zirkonu

Jadro ${}_{40}^{90}\text{Zr}$ má uzavretú neutrónovú vrstvu $N = 50$ a protónovú vrstvu $P = 40$, čo vytvára mimoriadne priaznivé podmienky pre studenú fúziu. A to tým viac, že jadro ${}^{180}\text{Hg}$ má dostatočne vysokú štiepnu bariéru, takže štiepenie nie je dominantným spôsobom deexcitácie pre stavy s nízkymi hodnotami momentu hybnosti (angular momentum). Tento nový typ reakcie ťažkých iónov bol nazvaný **radiačnou fúziou**, lebo deexcitácia zloženého jadra sa uskutočňuje emisiou iba γ -kvánt, bez emisie nukleónov. V 80-tych rokoch bola pozorovaná radiačná fúzia aj v prípade ľahších aj ťažších jadier ${}_{3}^{7}\text{Li} + {}_{8}^{16}\text{O}$, ${}_{40}^{90}\text{Zr} + {}_{39}^{89}\text{Y}$, ${}_{40}^{92}\text{Zr} + {}_{40}^{92}\text{Zr}$, ${}_{40}^{94}\text{Mo} + {}_{40}^{94}\text{Mo}$ a ${}_{22}^{50}\text{Ti} + {}_{82}^{208}\text{Pb}$ (Oganessian, 1984).

11.5 SŤAŽENÁ FÚZIA ŤAŽKÝCH JADIER

V prípade ťažších jadier dochádza k väčšiemu prekrytiu (overlap) hustoty jadrovej hmoty pri potenciálovej bariére a k narastaniu odpudivých coulombovských síl. Tieto efekty ovplyvňujú dynamický priebeh procesu fúzie, t.j. fúziu charakteristiku takéhoto systému a vedú k zvýšeniu fúznej bariéry v porovnaní s hodnotou jednorozmernej fúznej bariéry a tiež k zmene tvaru bariéry. Výška bariéry sa zväčšuje, ako ukazujú experimenty, od niekoľkých MeV až do 20 - 25 MeV. Porovnanie výšky bariér pre niektoré reakcie sú uvedené v Tab. 11.1.

Reakcia	B_{Baas} MeV	$B - B_{Baas}$ MeV	$Z_p \times Z_t$	D_B MeV
${}_{40}^{90}\text{Zr} + {}_{40}^{90}\text{Zr}$	181.7	0.0	1600	2.7
${}_{40}^{90}\text{Zr} + {}_{40}^{92}\text{Zr}$	180.9	3.7	1600	4.2
${}_{42}^{100}\text{Mo} + {}_{42}^{100}\text{Mo}$	193.8	7.8	1764	5.7
${}_{42}^{100}\text{Mo} + {}_{46}^{110}\text{Pd}$	209.9	21.1	1932	8.3
${}_{50}^{124}\text{Sn} + {}_{40}^{94}\text{Zr}$	214.3	26.7	2000	8.9

Tab. 11.1. Výška bariér pre niektoré jadrové reakcie.

kde B_{baas} je výška bariéry, počítaná podľa Baasa, $B - B_{baas}$ je rozdiel nameranej a vypočítanej výšky bariéry, D_B je šírka bariéry a $Z_p \times Z_t$ je súčin protónových čísel projektilu a terčika.

Zvýšenie fúznej bariéry vedie k vyšším excitačným energiám, čo má za následok potláčanie (damping) stabilizujúcich vrstvových efektov. Miera potláčania vrstvových efektov sa vyjadruje koeficientom útlmu vrstiev E_d (shell damping constant), udávaného v MeV. Sťaženu fúziu ťažších systémov môžeme vyjadriť určitým faktorom v porovnaní s jednorozmerným modelom potenciálovej bariéry, napríklad zavedením **hidrance faktoru**. Teoretické objasnenie tohto efektu nie je uspokojivé. Gross et al. (1989) a Frobrich (1984) predpokladajú silné povrchové trenie pri prekonávaní potenciálovej bariéry, čo vedie k veľkej strate kinetickej energie (makroskopický efekt).

Nix a Sierk (1977) a Swiatecki (1981) prišli k záveru, že jednorozmerný potenciál nepostačuje k opísaniu fúzie a zaviedli proces formovania krku medzi fúznymi objektami a tiež akýsi parameter symetrie. Swiatecki (1981-82), Feldmaier (1982) a Blocki (1986) zaviedli model **extra-pushu** (prídavku energie). Podľa ich predstáv po kontakte jadier dochádza k rýchlemu

narastaniu krku medzi interagujúcimi jadrami, lebo tento proces je spojený iba s malým transportom hmoty. Ľahšie systémy sa spájajú ľahšie, lebo sa zachytia vo vnútri potenciálovej jamy zloženého jadra, kým masívnejšie systémy sa vyvíjajú ďalej k opätovnej odseparácie od seba.

Základným (ordering) parametrom x_e pre extra-push model je Baasov (Baas 1974, Swiatecki 1980) parameter vstupného kanálu, čo je vlastne mierou coulombovských odpudivých síl a pozitívnych jadrových síl pri prekryvaní polovičných hustôt (half-density overlap)

$$x_e = \frac{4Z_p Z_t}{A_p^{1/3} A_t^{1/3} (A_p^{1/3} + A_t^{1/3})} \cdot \left(\frac{(Z_p + Z_t)^2}{A_p + A_t} \right)^{crit} \quad (11.15)$$

Pri vzdialenosti x_e interagujúcich partnerov sú príťažlivé jadrové sily najväčšie (proximity model). To znamená, že nejestvuje žiadna pravdepodobnosť fúzie pri vzdialenostiach $x_e > 1$, lebo pri každej inej vzdialenosti sú odstredivé sily väčšie a nie je prítomná sila, ktorá by tieto systémy priťahovala k sebe.

Použitím proximity potenciálu dostávame

$$(Z^2 / A)_{crit} = 50.883(1 - 1.7826 I^2), \quad (11.16)$$

kde $I = (A - 2Z)/A$ predstavuje prebytok neutrónov zloženého systému, $Z = Z_p + Z_t$ a $A = A_p + A_t$.

Uvedené vzťahy platia pre symetrické systémy. V prípade asymetrických systémov je situácia zložitejšia, sťaženie fúzie je ovládané kombináciou parametrov Baasa - x_e a štiepnym parametrom - x_{fis}

$$x_{fis} = \frac{Z^2 / A}{(Z^2 / A)_{crit}} \quad (11.17)$$

Na obr. 11.5 sú porovnané dva makroskopické modely - Frobrichov model povrchového trenia (1984) a Blockého model extra-pushu (1986). Posuv bariéry v modeli extra-pushu je tu kalibrovaný (scaled) parametrom

$$x_{mean} = \frac{1}{3} x_e + \frac{2}{3} x_{fis} \quad (11.18)$$

Model predpokladá, že pomer n - p sa dostáva do rovnováhy hneď na začiatku prvého kontaktu interagujúcich partnerov. Táto rovnovážna vzdialenosť je vyjadrená vzťahom

$$x_{eq} = 4x_{fis}(k^2 + k + k^{-1} + k^{-2})^{-1}, \quad k = A_p / A_t. \quad (11.19)$$

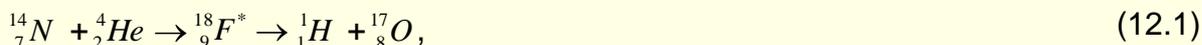
Záverom k tejto časti možno konštatovať, že fúzia ťažkých jadier je komplexným procesom. Zatiaľ nejestvuje komplexná teória, ktorá by sledovala dynamický vývoj systému od priblíženia sa až po možný záchyt vo vnútri fúznej bariéry zloženého jadra, zahrnujúca aj mikroskopické efekty a flukтуаčné javy. Je evidentné, že rôzne výstupné kanály sa navzájom ovplyvňujú, preto žiadny výstupný kanál nemôže byť pochopený izolovane. To je práve dôvod, prečo je kladený taký dôraz na komplexnosť našich vedomostí o reakciách ťažkých jadier.

12. REAKCIE SYNTÉZY TRANSURÁNOVÝCH A SUPERŤAŽKÝCH JADIER

V tridsiatych rokoch 20. storočia už bolo známých všetkých 81 v prírode sa vyskytujúcich stabilných chemických prvkov, od vodíka s atómovým číslom $Z = 1$ po bizmut s atómovým číslom $Z = 83$, a niekoľko rádioaktívnych prvkov, predovšetkým urán a tórium. Zaujímavý je prípad technécia Tc so $Z = 43$, ktorý nemá ani jeden stabilný izotop, najdlhšiu dobu polpremeny - 4,2

milióna rokov, má izotop technécia ${}^{98}_{43}\text{Tc}$. Ani prométium Pm ($Z = 61$) nemá stabilný izotop, najdlhšiu dobu polpremeny, iba 17,7 rokov, má izotop ${}^{145}_{61}\text{Pm}$. Obr. 12.1 ukazuje všetky chemické prvky, ktoré sa vyskytujú v prírode, alebo boli umelo vytvorené.

Rutherfordovú prvú jadrovú reakciu v roku 1919 sa začala éra vytvárania nových, nestabilných a preto v prírode sa nevyskytujúcich izotopov známych prvkov. V tomto historicky významnom experimente Rutherford bombardoval jadrá dusíka ${}^{14}_7\text{N}$ alfa časticami ${}^4_2\text{He}$ a zistil, že z terčika vyletujú rýchle, kladne nabité častice. Túto reakciu možno schematicky zapísať nasledovne

kde ${}^1_1\text{H}$ je atóm vodíka, ktorý vznikol, keď z jadra vyrazený protón zachytil na obežnú dráhu okolo neho jeden elektrón. Vytvorený izotop kyslíka ${}^{17}_8\text{O}$ je stabilný.

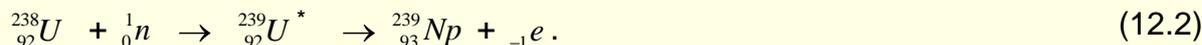
Doteraz sa podarilo umelo vytvoriť viac ako 2500 izotopov, z ktorých niektoré žijú iba zlomok sekundy, iné až milióny rokov. Dnešné teoretické predstavy pripúšťajú možnosť vytvorenia až okolo 6000 izotopov s dobou života dlhšou ako jedna mikrosekunda. Táto doba je súčasným experimentálnym limitom, potrebným na identifikáciu neznámych krátkožijúcich rádioaktívnych jadier.

Chemické prvky 2007																	
I												VII	VIII				
1	H 1 Hydrogen												2 He Helium				
2	Li 3 Lithium	Be 4 Beryllium	5 B Boron	6 C Carbon	7 N Nitrogen	8 O Oxygen	9 F Fluorine	10 Ne Neon									
3	Na 11 Sodium	Mg 12 Magnesium	13 Al Aluminum	14 Si Silicon	15 P Phosphorus	16 S Sulfur	17 Cl Chlorine	18 Ar Argon									
4	K 19 Potassium	Ca 20 Calcium	Sc 21 Scandium	Ti 22 Titanium	V 23 Vanadium	Cr 24 Chromium	Mn 25 Manganese	Fe 26 Iron	Co 27 Cobalt	Ni 28 Nickel							
	29 Cu Copper	30 Zn Zinc	31 Ga Gallium	32 Ge Germanium	33 As Arsenic	34 Se Selenium	35 Br Bromine	36 Kr Krypton									
5	Rb 37 Rubidium	Sr 38 Strontium	Y 39 Yttrium	Zr 40 Zirconium	Nb 41 Niobium	Mo 42 Molybdenum	Tc 43 Technetium	Ru 44 Ruthenium	Rh 45 Rhodium	Pd 46 Palladium							
	47 Ag Silver	48 Cd Cadmium	49 In Indium	50 Sn Tin	51 Sb Antimony	52 Te Tellurium	53 I Iodine	54 Xe Xenon									
6	Cs 55 Cesium	Ba 56 Barium	La 57 Lanthanum	Hf 72 Hafnium	Ta 73 Tantalum	W 74 Tungsten	Re 75 Rhenium	Os 76 Osmium	Ir 77 Iridium	Pt 78 Platinum							
	79 Au Gold	80 Hg Mercury	81 Tl Thallium	82 Pb Lead	83 Bi Bismuth	84 Po Polonium	85 At Astatine	86 Rn Radon									
7	Fr 87 Francium	Ra 88 Radium	Ac 89 Actinium	Rf 104 Rutherfordium	Db 105 Dubnium	Sg 106 Seaborgium	Bh 107 Bohrium	Hs 108 Hassium	Mt 109 Meitnerium	Ds 110 Darmstadtium							
	Rg 111 Roentgenium	112	113	114	115	116		118									
Lanthanides																	
	Ce 58 Cerium	Pr 59 Praseodymium	Nd 60 Neodymium	Pm 61 Promethium	Sm 62 Samarium	Eu 63 Europium	Gd 64 Gadolinium	Tb 65 Terbium	Dy 66 Dysprosium	Ho 67 Holmium	Er 68 Erbium	Tm 69 Thulium	Yb 70 Ytterbium	Lu 71 Lutetium			
Actinides																	
	Th 90 Thorium	Pa 91 Protactinium	U 92 Uranium	Np 93 Neptunium	Pu 94 Plutonium	Am 95 Americium	Cm 96 Curium	Bk 97 Berkelium	Cf 98 Californium	Es 99 Einsteinium	Fm 100 Fermium	Md 101 Mendelevium	No 102 Nobelium	Lr 103 Lawrencium			

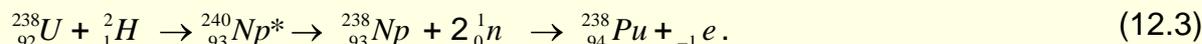
Obr. 12.1. Periodická tabuľka v prírode sa vyskytujúcich a umelo vytvorených chemických prvkov.

12.1 Prvé transurány: $Z = 93 - 101$

Ďalším významným míľnikom bolo vytvorenie prvých jadier nového, v prírode sa nevyskytujúceho prvku, v kalifornskom Berkeley v roku 1940 [1]. Nový prvok s atómovým číslom $Z = 93$ bol prvým transuránom, t.j. prvkom ťažším ako urán. Bol vytvorený umelo, v laboratóriu pri bombardovaní uránu neutrónmi

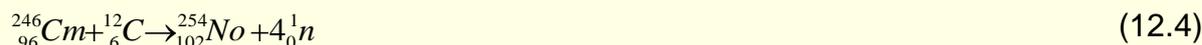
Jadro ${}_{92}^{238}\text{U}$ pohltí neutrón, čím sa premení na ťažší, ale málo stabilný izotop uránu, ktorý s polčasom 23,5 min sa premení na neptúnium ${}_{93}^{239}\text{Np}$. O rok neskôršie sa podarilo v Berkeley vytvoriť ďalší transurán, plutónium Pu. Plutónium vzniklo ostreľovaním jadier uránu urýchlenými iónmi ťažšieho izotopu vodíka, deutéria ${}_1^2\text{H}$, podľa schémy

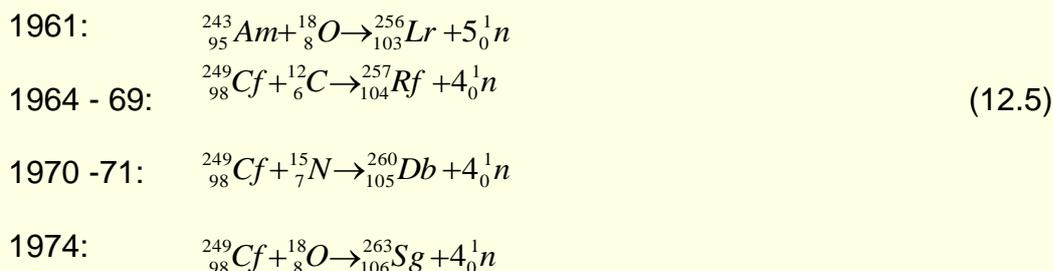
V tomto prípade do jadra uránu prenikne ión deutéria, urýchlený na potrebnú energiu a spolu vytvorí jadro neptúnia. Vo vytvorenom jadre sa udrží iba protón a dva neutróny jadro opúšťajú. Pomer protónov a neutrónov v jadre ${}_{93}^{238}\text{Np}$ je nerovnovážny, preto dôjde k premene jedného neutrónu na protón, čím jadro ${}_{93}^{238}\text{Np}$ sa premení na jadro ${}_{94}^{238}\text{Pu}$ a z jadra vyletí jeden elektrón. Metódou postupnej absorpcie neutrónov a jadrovými reakciami urýchlených alfa častíc sa podarilo v Berkeley do roku 1955 vytvoriť, alebo identifikovať nové prvky až po mendelevium Md s atómovým číslom $Z = 101$.

Nová metóda syntézy: $Z = 102 - 106$

V roku 1958 Ghiorso a kol. s použitím cyklotrónu v Berkeley identifikovali jadrá 102. prvku v jadrovej reakcii

a nazvali tento prvok nobelium No. Ako terčik použili dlhožijúci rádioaktívny, v jadrovom reaktore vytvorený transurán - ${}_{96}^{246}\text{Cm}$. V rovnakom období, presnejšie o niečo skôr, identifikovali aj v Kurčatovovom inštitúte v Moskve pod vedením G.N. Flerova ťažší izotop 102. prvku - ${}_{102}^{256}\text{No}$. Identifikácia bola založená na chemickej analýze a bola menej presvedčivá, ako metóda postupných alfa premien, použitá v Berkeley. V ďalších rokoch boli syntetizované jadrá ešte štyroch ďalších transuránov:

Úspešná syntéza stále ťažších a ťažších transuránov pochopiteľne nastolila otázku, ako ďaleko sa môžeme dostať pri umelej syntéze ťažkých atómových jadier. Jednu z prvých analýz v tomto smere urobil J. R. Huizenga v roku 1979 [2]. Podľa kvapkového modelu sa atómové jadro okamžite rozštiepi ak coulombovská objemová energia jadra E_C dosiahne dvojnásobnú veľkosť povrchovej energie E_S tohto jadra (pozri kapitolu o delení jadier)

$$E_C = 2E_S \quad (12.6)$$

$$E_C = \frac{3(Ze)^2}{2R} = k_c \frac{Z^2}{A^{1/3}}; \quad E_S = 4\pi R^2 \gamma = k_s A^{2/3}, \quad (12.7)$$

kde γ je povrchové napätie jadra (okolo 1 MeV/fm²), Z je protónové číslo jadra, R polomer jadra, úmerný hmotnostnému číslu $A^{1/3}$ a k_C a k_S sú konštanty, zavedené kvôli prehľadnosti. Pre limitujúcu, kritickú hodnotu Z_{crit} potom platí vzťah

$$Z_{crit}^2 = 2\left(\frac{k_S}{k_C}\right)A_{crit} \quad (12.8)$$

Pre ťažké jadrá pomer neutrónov k protónom je okolo 1,5 : 1, teda $A = Z + 1,5 Z = 2,5 Z$, potom

$$Z_{crit} = 5 \frac{k_S}{k_C} \quad (12.9)$$

Ako vidíme, horná hranica stability atómových jadier je úmerná pomeru dvoch konštánt, ktoré sú zviazané s veľkosťou povrchovej a coulombovskej energie jadra. Hodnota pomeru k_S / k_C je okolo 20 – 25, preto hodnota Z sa stáva kritickou pri $Z \approx 100 - 125$. Podľa týchto úvah periodickú tabuľku prvkov by bolo možné predĺžiť najmenej o 8% a najviac o 36%. Pri zverejnení týchto úvah už bol syntetizovaný 106. prvok.

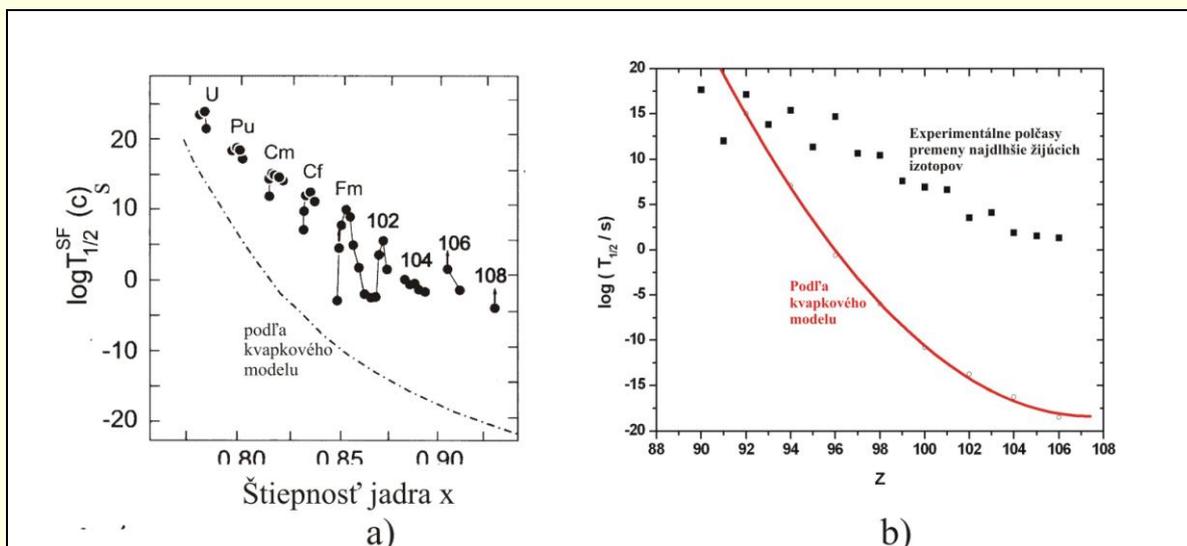
12.2 Stabilizujúci efekt vrstvovej štruktúry jadier

Už v rannom štádiu štúdia vlastností atómových jadier si povšimli fyzici, že niektoré prvky majú väčší výskyt v prírode ako susedné. Neskoršie, pri zisťovaní vlastností izotopov jednotlivých prvkov bolo zistené, že niektoré izotopy majú väčší relatívny výskyt, alebo ak sú rádioaktívne, žijú dlhšie ako susedné, a pod. Tieto javy sa podarilo vysvetliť v 60-tych rokoch vrstvovou štruktúrou jadier. Protóny a neutróny v atómových jadrách sú usporiadané do samostatných vrstiev. Ak sa protónová, alebo neutrónová vrstva zaplní, prejaví sa to zvýšenou stabilitou jadra. Počty protónov alebo neutrónov v uzatvorených vrstvách boli nazvané magickými číslami. Sú to čísla **2, 8, 20, 28, 50, 82, 126**. Najstabilnejšie sú tie jadrá, ktoré majú magický počet protónov aj neutrónov. Najťažším takýmto jadrom je izotop olova ${}^{208}_{82}\text{Pb}_{126}$. Toto dvojnásobne magické jadro s 82 protónmi a 126 neutrónmi je najťažším v prírode sa vyskytujúcim stabilným jadrom, čo je v priamej súvislosti s uzatvorenými protónovými a neutrónovými vrstvami.

Výsledky doterajších experimentov ukázali, že stabilita jadier narastá smerom k neutrónovej podvrstve $N = 162$, resp. bližšie k extrapolovanej línii najväčšej stability. Štiepnosť jadier je určená pomerom odpudivých coulombovských síl nabitej gule a príťažlivých jadrových síl na povrchu jadra. Normalizácia parametra štiepnosti je viazaná s kritickým parametrom štiepnosti, za hodnotou ktorej jadrá sa okamžite štiepia

$$x = \frac{Z^2 / A}{(Z^2 / A)_{crit}} \quad (12.11)$$

$$\text{kde } (Z^2 / A)_{crit} = 50.883[1 - 1.7826((N - Z)/A^2)^2]. \quad (12.12)$$

Obr.12.2.

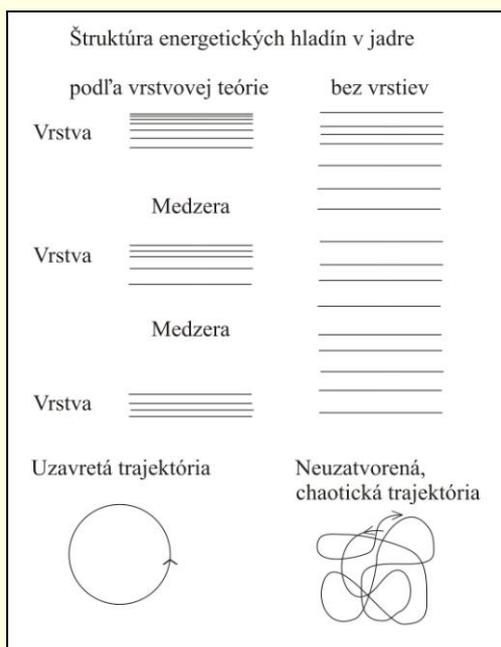
- a) Závislosť polčasu spontánneho štiepenia páro-párnych jadier uránu a transuránov, uvádzaný v logaritmickom merítku od parametra štiepnosti x . Pre porovnanie je ukázaná aj závislosť, vypočítaná na základe kvapkového modelu jadier.
 b) Doby polpremeny najdlhšie žijúcich izotopov transuránových prvkov.

Na obr. 12.2 je vynesená parciálna štiepna doba polpremeny párnopárnych jadier izotopov uránu a ťažších prvkov ako funkcia parametra štiepnosti. Doba polpremeny od uránu ($Z=92$) po nobelium ($Z=102$) klesne o viac ako 20 rádov v súlade s predpokladaným trendom podľa kvapkového modelu. Tento trend je však za nobelium narušený a štiepny polčas klesá iba veľmi mierne, resp. ostáva na rovnakej úrovni, stáva sa nezávislým od parametra štiepnosti. Zvýšená stabilita transaktinoidných prvkov oproti výpočtom na báze kvapkového modelu predstavuje 15 - 20 rádov. Takéto výrazné zvýšenie stability sa v súčasnosti objasňuje silným stabilizujúcim efektom vrstvovej štruktúry jadier.

12.3 Makroskopicko - mikroskopický model ťažkých jadier

Problém výpočtu stability ťažkého jadra proti štiepeniu je vlastne výpočet stabilizujúceho efektu vrstvovej štruktúry deformovaných jadier. Vrstvovú štruktúru definoval Strutinský ako veľkú nehomogenitu v rozložení jednočasticových stavov v jadre.

Podľa tejto definície vrstvový efekt možno očakávať pri ľubovoľne deformovanom tvare jadra. Nerovnomernosť v štruktúre energetických hladín jadra je mierou vrstvovej korekcie voči určitej strednej hodnote, určenej kvapkovým modelom. Energia vrstvovej korekcie je úzko zviazaná s fluktuáciou jednočasticových stavov blízko Fermiho povrchu, ak použijeme realistický model. Schéma vrstvovej štruktúry jadier podľa jednočasticového modelu je ilustrovaná na obr.12.3.

Obr. 12.3.

Vľavo: Vrstvová štruktúra jednočasticového potenciálu. Grupované energetické hladiny sú separované väčšími medzerami.

Vpravo: absencia vrstvovej štruktúry. Väčšie medzery pri magických počtoch nukleónov sa riadia pravidlami kvantovej mechaniky

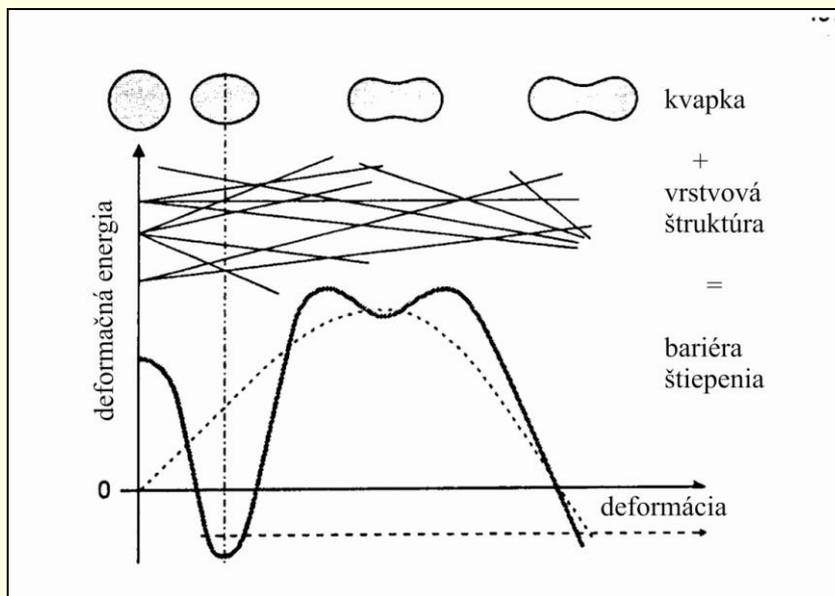
Hmotnosť jadra je možné vyjadriť ako

$$M = M_{LD} + \sum (\delta S + P), \quad (12.13)$$

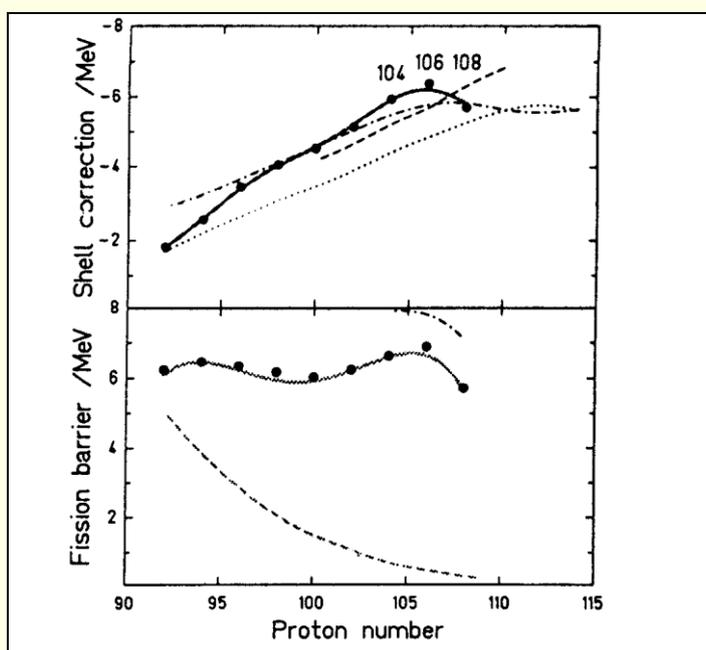
kde M_{LD} je hmotnosť, vypočítaná podľa kvapkového modelu, δS je vrstvová korekcia hmotnosti a P je korekcia na párovací efekt.

Tvar jadra v základnom stave môže byť vyjadrený ako rovnováha energie vrstvovej korekcie, ktorá uprednostňuje nesférické tvary, a kvapkového stavu, ktorý uprednostňuje sférický tvar. Táto situácia je ilustrovaná na obr. 12.4, kde je vynesená deformačná energia jadra v závislosti od jeho deformácii. Horná časť obrázku znázorňuje tvary kvapky, nižšie sú znázornené stúpajúce a klesajúce hladiny energetických stavov v závislosti od narastajúcej deformácie. S narastajúcou deformáciou energetické hladiny vykazujú periodické fluktuácie, ktoré vytvárajú vrstvové korekcie pre deformované systémy. Dolná časť obrázku ukazuje hladký priebeh energie podľa kvapkového modelu (čiarkovaná závislosť), ktorá narastá s narastajúcou

deformáciu, až kým nedosiahne maximálnu hodnotu. Toto maximum je štiepna bariéra podľa kvapkového modelu. Za maximum, ktoré nazývame štiepnym sedlom, energia podľa kvapkového modelu klesá a jadro sa rýchle rozštiepi. Hrubá krivka na obrázku predstavuje realistickú bariéru, čo je superpozícia energie vrstvovej korekcie a energie kvapkového modelu. Priebeh má druhé minimum - deformovaný základný stav.

Obr. 12.4. Ilustrácia makroskopicko-mikroskopickej metódy pre postupne sa deformujúce jadro.

Obr. 12.5.

Horný obrázok: Experimentálne hodnoty energie vrstvovej korekcie pre páro-párne izotopy pozdĺž alfa reťazcov pre $N - Z = 48$ dole až po urán, porovnané s teoretickým priebehom.

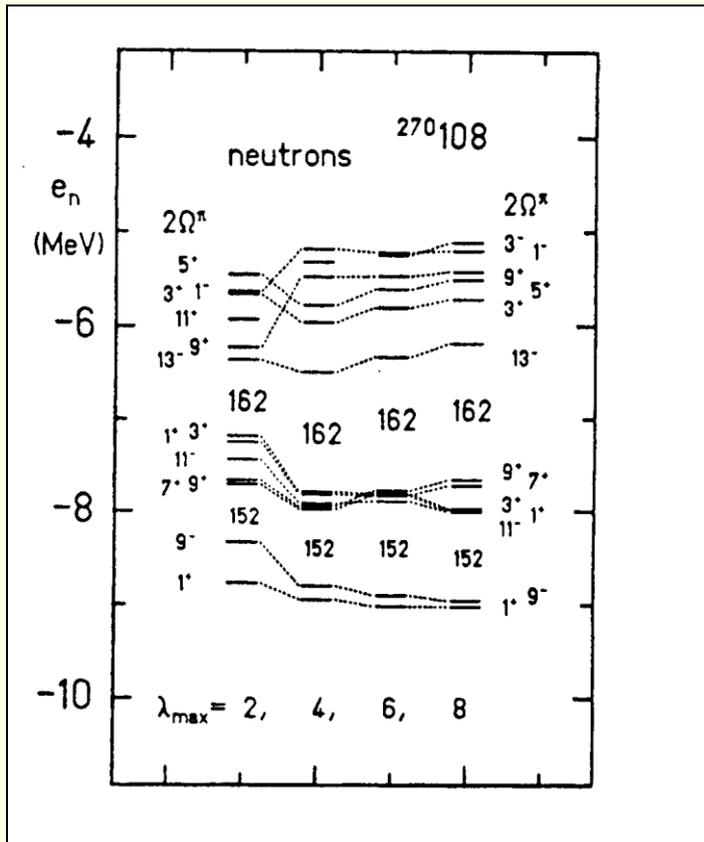
Dolný obrázok: Experimentálne a vypočítané bariéry štiepenia pre tie isté izotopy.

12.4 Energia vrstvových korekcií

Experimentálna energia vrstvovej korekcie M_{SH} sa dá určiť z experimentálnej hmotnosti M a z makroskopickej (sférickej) hmotnosti M_{LD} :

$$M = M_{LD} + M_{SH}. \quad (12.14)$$

Z energie alfa-premeny párnopárných izotopov, kde alfa-premeny by mali prebiehať medzi základnými stavmi jadier, možno odvodiť hmotnosti v základnom stave. Z makroskopickej hmotnosti M_{LD} , určenej teoretickým modelom, možno získať „experimentálnu“ vrstvomú korekciu. Obrázok 12.5 ukazuje experimentálne vrstvomé efekty od uránu po $Z = 108$ pozdĺž alfa-reťazca $N - Z = 48$. V tomto prípade sa použila makroskopická hmotnosť z kvapkového modelu konečného dosahu (finite range droplet model). Vrstvomá korekčná energia narastá od 2 MeV pre ^{232}U po 8 MeV pre $^{264}108$. Posledná hodnota je približne polovičná hodnota vrstvomovej sily najsilnejšie viazaného dvojnásobne magického jadra ^{208}Pb . Výpočty, robené mikroskopickým modelom (Cwiok, Patyk) a tiež Woods-Saxonovým potenciálom a taktiež potenciálom Yukawa + exponenciálny člen (Moller, Nix), reprodukovujú experimentálne údaje veľmi dobre.

Obr. 12.6.

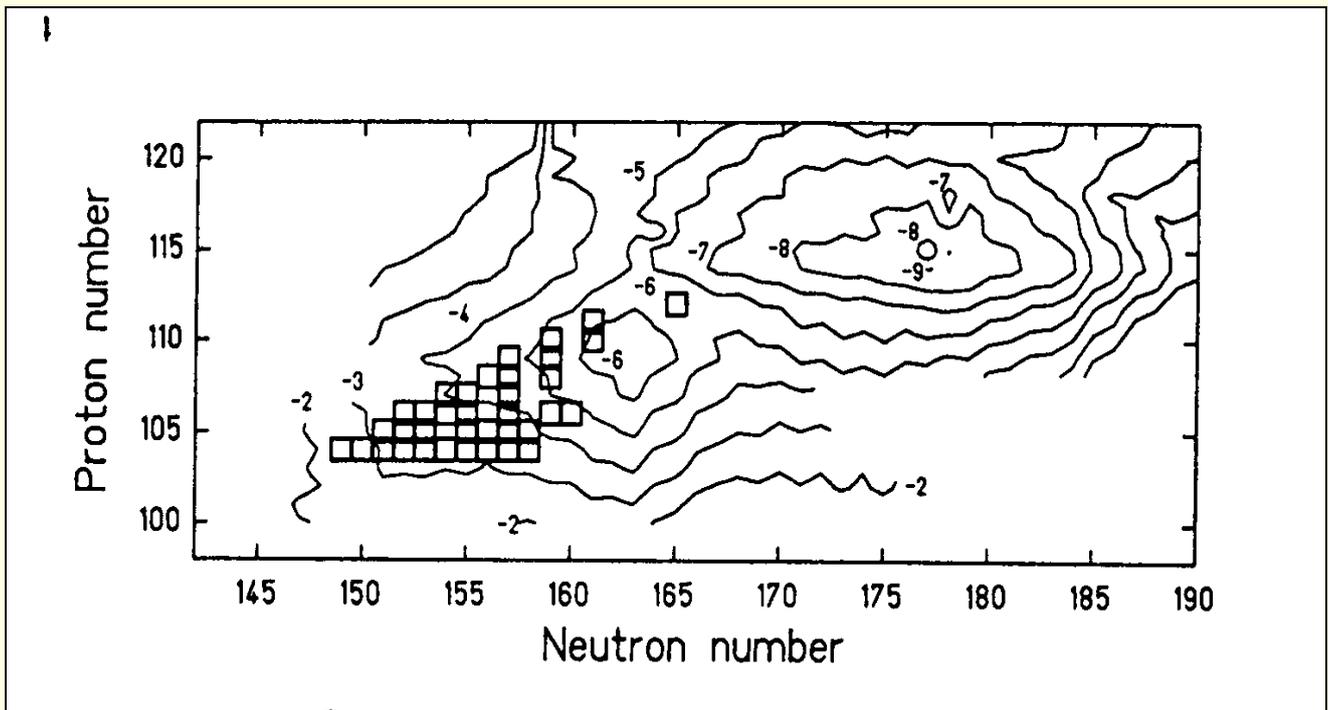
Závislosť vrstvomovej korekcie na stupni voľnosti v jadrovej deformácii

Podľa teórie pôvod vrstvomovej korekcie je v zápornej hexadekapólovej deformácii v základnom stave jadier, to znamená, že máme do činenia s jadrami sudovitého tvaru. Na obr. 12.6 sú znázornené energetické hladiny neutrónov v jadre $^{270}108$ v závislosti od hexadekapóloveho stupňa voľnosti. Medzera medzi energetickými hladinami sa zväčšuje, keď je do výpočtov zahrnutý aj hexadekapólový stupeň voľnosti.

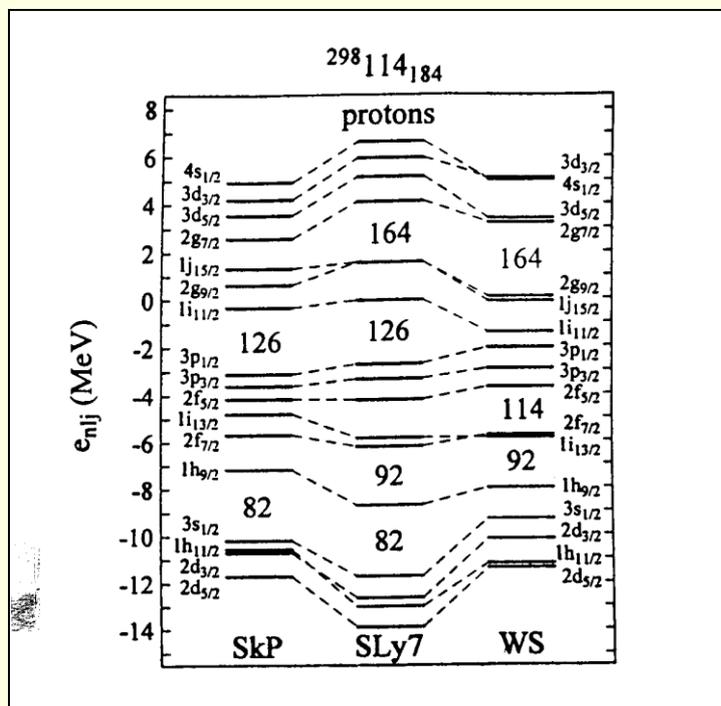
Výsledky mikroskopického výpočtu pre ťažké prvky od $Z = 82$ (Pb) po $Z = 114$ sú ukázané na obr. 12.7. Ako vidno hexadekapólovo stabilizovaná oblasť, centovaná okolo $Z = 108$ a $N = 164$, sa predlžuje až po uzavretú sférickú protónovú vrstvu ($Z = 114$) a neutrónovú vrstvu ($N = 184$) s energiou vrstvomovej korekcie až 7 - 8 MeV.

Po roku 1995 sa objavil nový teoretický prístup k problematike najťažších jadier, založený na selfkonzistentnom prístupe s použitím Skyrme síl a teórie centrálneho poľa (meanfield theory). Tento prístup predpovedá uzavretú protónovú vrstvu pri $Z = 114$, 126, alebo prípadne pri $Z = 120$. Na obr. 12.8 sú príklady makroskopicko - mikroskopických výpočtov: Woods-Saxonov potenciál - WS, selfconsistent Hartree-Fock výpočty s použitím Skyrme síl SKP a SKY. Hlavným problémom najťažších jadier s veľkým počtom protónov je rozloženie náboja v jadre. Pre supertěžké jadrá hustota náboja narastá smerom k povrchu jadra, preto vysoká hodnota orbity s veľkou hodnotou

orbitálneho momentu hybnosti / a spin-orbitálne sily môžu veľmi významne ovplyvniť výsledky výpočtov. Podľa doterajších výsledkov (1998) makroskopicko - mikroskopický model pri porovnaní s experimentálnymi hodnotami dáva horšie výsledky ako predošlé teoretické prístupy.

Obr. 12.7. Mikroskopické vrstvové korekcie (uvedené v MeV) pre ťažké jadrá s $Z = 100 - 120$.

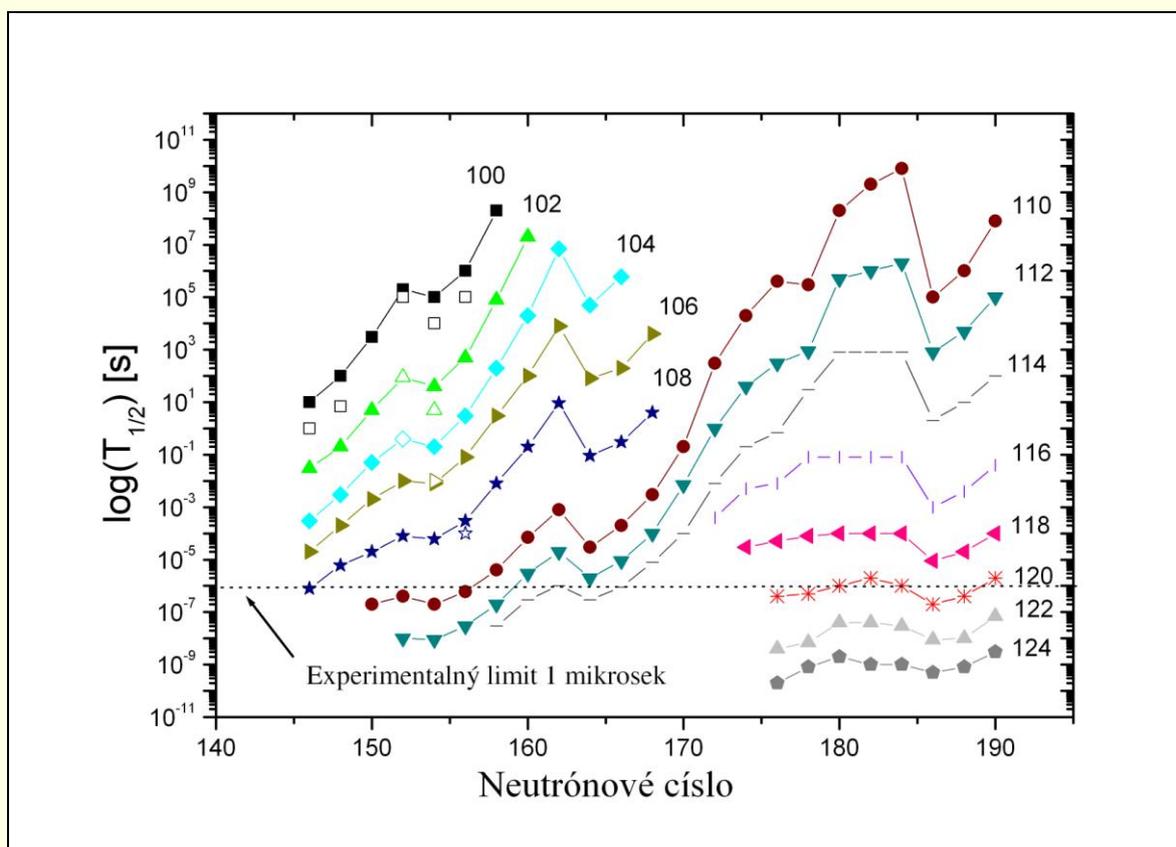

Obr. 12.8. Predpovedané uzavreté protónové vrstvy jadra $^{298}_{114}_{184}$ podľa self-konzistentných (SkP, SLy7) a makroskopicko-mikroskopických riešení (WS).

12.5 Štiepna bariéra

Obrázok 12.5 ukazuje experimentálnu štiepnu bariéru pre páro-párne izotopy pozdĺž reťazca $N - Z = 48$. Veľkosť bariéry je skoro konštantná, okolo 6 - 8 MeV, od uránu po $Z = 108$, lebo kvapková časť bariéry klesá rovnakým tempom, ako narastá energia vrstvovej korekcie. Od $Z = 104$ vyššie makroskopická časť bariéry klesá pod 0,5 MeV a prakticky prestáva byť efektívnou a stabilitu jadra vytvára iba vrstvomý efekt. Ako vidno, výpočty sú v dobrej zhode s experimentálnymi hodnotami.

Napriek konštantnej výške štiepnej bariéry, štiepne polčasy klesajú s narastajúcou hodnotou Z , čo je zapríčinené malou šírkou vrstvovej bariéry. Aktinoidy majú širokú, dvojhrbú bariéru, ktorej dominuje hrubá kvapková bariéra. Pre transaktinoidy je kvapková bariéra prakticky neprítomná. Vonkajší hrb dvojitej bariéry, sediaci na kvapkovej bariére, klesne pod základnú energetickú úroveň, iba vnútorný hrb bariéry sa zachová a vytvára typickú jednohrbú bariéru vrstvomovo stabilizovaného jadra.

Obr.12.9. Predpovedané polčasy premeny alfa pre ťažké a superťažké jadrá, $Z = 100 - 124$.

Ak štiepna bariéra je opísaná parabolou, potom štiepny polčas možno vyjadriť ako

$$T_{1/2} = [1 + \exp(2\pi B_F / \hbar\omega_F)] \frac{\ln 2}{n}, \quad (12.15)$$

kde $\hbar\omega$ je parametrom zakrivenosti krivky a n je počet nárazov na bariéru

$$n = 2,5 \cdot 10^{20} \text{ s}^{-1}.$$

12.6 Doba polpremeny

Jedna z predpovedí (1996) doby polpremeny na báze Skyrme interakcie a SKP pre párnopárne izotopy superťažkých jadier je ukázaná na obr. 12.9. Doby polpremeny nepárnych jadier sú dlhšie vzhľadom na sťažnosť (hydrance) štiepenia a premeny alfa. Pre známe izotopy predpovede dobre súhlasia s experimentálnymi hodnotami. Jadrá z tejto oblasti sú alfa – emitérmi. Najdlhšie žijúce izotopy okolo $N = 184$ by mali mať parciálne alfa-polčasy, presahujúce roky. Predpovedané doby polpremeny neklesajú nikde pod $1 \mu\text{s}$, čo by umožňovalo dostať sa k týmto superťažkým jadrom krok za krokom použitím preletovej techniky (on-flight technique), ak by sa podarilo vyriešiť problém potrebnej kombinácie terčových a projektilových jadier. Tieto výpočty však nezahŕňujú beta-premenu, ktorá skraca dobu života blízko čiary beta-stability.

12.7 Účinný prierez fúzo - výparnej reakcie

Zatiaľ jediná úspešná metóda syntézy transuránových jadier je úplná fúzia nalietajúceho iónu s terčovým jadrom. Pre začatie procesu fúzie nalietajúca častica potrebuje určitú kinetickú energiu na prekonanie coulombovských odpudivých síl. V bode dotyku obidvoch jadier sa uplatnia príťažlivé jadrové sily a premenia dinukleárny systém na mononukleárny. Pre systémy, ktoré tu uvažujeme, kinetická energia prevyšuje energiu reakcie Q , potrebnú na vytvorenie zloženého jadra, preto vytvorené zložené jadro je vo vzbudenom stave. Jadro prejde do základného energetického stavu emisiou nukleónov alebo štiepením a emisiou gama-kvánt. Emisia nabitých častíc je silne potlačená vzhľadom na vysokú coulombovskú bariéru a malú hodnotu energie vzbudeného jadra. U transuránových jadier popri deexcitačnom procese dominantnú úlohu hrá konkurenčný proces okamžitého štiepenia zloženého jadra. Proces štiepenia sa stáva stále dominantnejším smerom ku koncu tabuľky prvkov.

Pre dvojstupňový fúzo - výparný proces fúzie a prežitie zloženého jadra možno účinný prierez produkcie σ vyjadriť vzťahom

$$\sigma_{fus}(E_P - E_B, l) \cdot \omega(E^*, l). \quad (12.16)$$

Účinný prierez fúzie σ_{fus} závisí od energie nalietajúcej častice E_P , od výšky fúznej bariéry E_B a od hodnoty orbitálneho momentu hybnosti l . Pravdepodobnosť prežitia ω závisí od energie vzbudeného jadra E^* , ktorá určuje počet výparných neutrónov xn a maximálnu hodnotu orbitálneho momentu hybnosti l , pri hodnote ktorých zložený systém môže prežiť bez okamžitého štiepenia (prompt fission). Pravdepodobnosť prežitia každého deexcitačného kroku, určená konkurenciou medzi štiepením a vyparením neutrónu, je rádovo $10^{-2} - 10^{-3}$.

Geometrický účinný prierez fúzie je daný vzťahom

$$\sigma_{fus} = \pi \tilde{\lambda}^2 \Sigma(2l + 1) T_l(E_P - E_B), \quad (12.17)$$

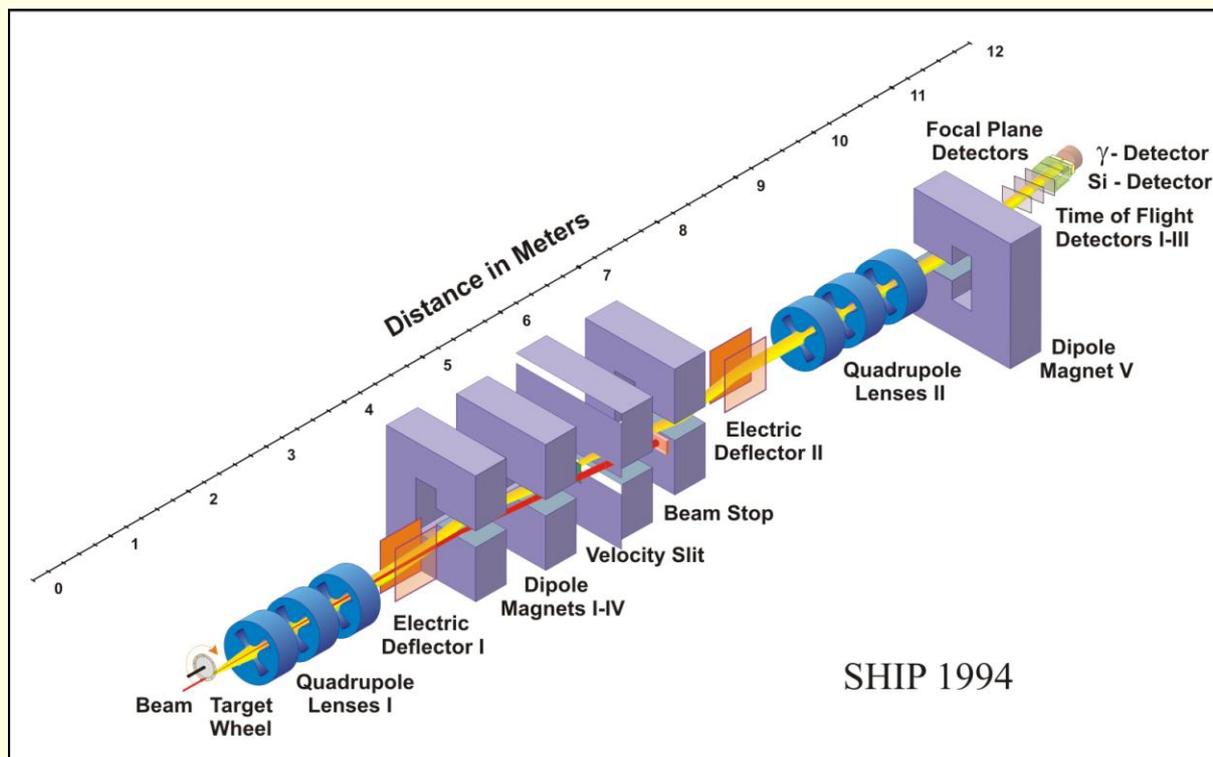
kde $\tilde{\lambda}$ je de Brogliová vlnová dĺžka dinukleárneho systému a T_l je pravdepodobnosť prechodu cez potenciálovú bariéru. Parciálne dĺžky sa sčítavajú až po maximálnu hodnotu orbitálneho momentu hybnosti zloženého systému, ktorú možno zistiť z rotačného kvapkového modelu. Maximálna hodnota l pre silne štiepne systémy, aké uvažujeme, je okolo $15 \hbar$. Najťažšie prvky, na konci periodickej tabuľky, sú vytvárané pri centrálnych zrážkach.

12.8 Supertěžké jadrá

Stabilizujúci vplyv vrstvovej štruktúry jadier sa prejavil najviac pri nových, umelo vytvorených transuránových jadrách. Tieto jadrá podľa kvapkovej teórie jadier by vôbec nemali existovať. Pokusy o ich syntézu by mali ostať bez úspechu. Blízke transurány majú veľmi dlhé doby života a aj najťažšie doteraz vytvorené jadrá žijú o mnoho rádov dlhšie, ako je doba ich formovania ($10^{-17} - 10^{-15}$)s. A tu vznikla myšlienka, že ak je tomu tak, potom pri ďalšej uzatvorenej protónovej vrstve, pri atómovom čísle $Z = 126$ by sa mala stabilita jadier opäť zvýšiť natoľko, že by sa tieto jadrá mali udržať pohromade miliardy rokov. Neskoršie za najpravdepodobnejšie číslo protónov v uzatvorenej vrstve bolo predpovedané číslo $Z = 114$. Teória nie je zjednotená na

týchto číslach ani dodnes, skôr naopak. Ďalšia uzatvorená vrstva neutrónov je predpovedaná jednotnejšie a to pri $N = 184$. Takže najstabilnejšie superťažké jadro by malo byť jadro $^{298}114_{184}$. (V prípade ešte nepomenovaných transuránov, namiesto medzinárodného označenia prvku uvádzame jeho protónové číslo.)

Hypotéza o možnej existencii veľmi stabilných superťažkých jadier okolo $Z = 114$ vyvolala silnú odozvu medzi experimentálnymi fyzikmi a tiež medzi chemikmi. V 1970-tych a 1980-tych rokoch mnoho laboratórií po celom svete začalo analyzovať najrôznejšie druhy hornín, minerálov, meteoritov a kozmického prachu za účelom separácie zvyškov superťažkých jadier, vytvorených v Slnčnej sústave pri počiatočnej nukleosyntéze pred miliardami rokov [3]. Všetky tieto pokusy sa skončili so záporným výsledkom.

Obr. 12.10. Kinematický separátor SHIP.

Zľava: rotačný terčik, trojica fokusačných kvadrupólov, elektrostatický deflektor, štvorica vychyľovacích magnetov, druhý elektrostatický deflektor, trojica fokusačných kvadrupólov, doplnkový deflekčný magnet, dva fóliové prieletové detektory a koncové analyzujúce detektory.

Laboratórna syntéza superťažkých jadier

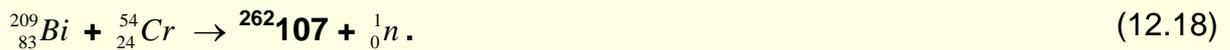
Pozornosť jadrových fyzikov sa sústredila na laboratórnu syntézu superťažkých jadier, ktoré mali vzniknúť pri zrážke urýchlených iónov s jadrami ťažkých terčovými prvkov. V snahe o skorý úspech, laboratória s vhodnými urýchľovačmi začali bombardovať uránové jadrá s urýchlenými iónmi uránu a dúfali, že medzi fragmentmi, ktoré vznikali pri týchto zrážkach sa objavia aj jadrá okolo $Z = 114$. Tieto a mnohé podobné pokusy nevedli k očakávanému výsledku. Experimentátori došli k poznaniu, že cesta k hypotetickým superťažkým jadrom bude zdĺhavá, lebo vedie cez postupné vytváranie ťažších a ťažších jadier, krok za krokom. Experimentálne ťažkosti sa ukázali byť oveľa väčšie, ako sa pôvodne predpokladalo.

SHIP: $Z = 107, 108, 109$

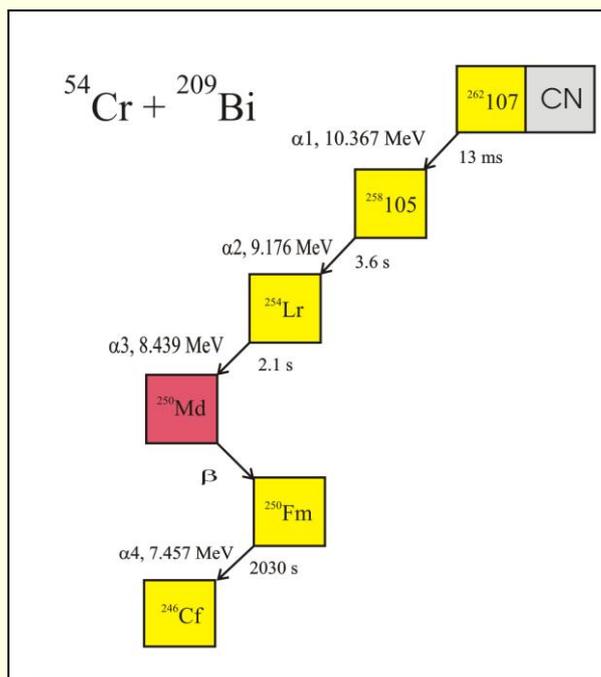
Začiatkom 1980-tych rokov sa popri Američanoch a Rusoch objavil aj tretí partner, schopný robiť vedecky aj technicky veľmi náročné experimenty s urýchlenými zväzkami ťažkých iónov. Nemci vybudovali koncom 1970-tych rokov pri Darmstade, 20 km južne od Frankfurtu, moderný ústav pre výskum ťažkých iónov - GSI Darmstadt. Za novým lineárnym urýchľovačom UNILAC

umiestnili rýchlostný separátor produktov jadrových reakcií - SHIP, znázornený na obr. 12.10. SHIP pomocou magnetických a elektrických polí odseparuje a prepustí iba jadrá - produkty jadrových reakcií, ktoré svojimi kinematickými vlastnosťami vyhovujú nastavenému rýchlostnému a nábojovému "oknu" separátora. Zložené jadrá, vytvorené v rotujúcej terčovej fólii sú trojicou kvadrupólových magnetov fokusované a nasledujúcimi elektrickými a magnetickými dipólmi odseparované od projektilov. Ďalšia trojica kvadrupólov vybraný súbor jadier fokusuje do roviny polohovocitlivých stripov (prúžkov) kremíkových detektorov, ktoré merajú energiu a miesto dopadu jadier. Pred stripovými detektormi sú ešte umiestnené dva fóliové detektory, ktoré merajú dobu preletu jadier medzi nimi, resp. ich rýchlosť.

Pomocou tejto modernej techniky sa podarilo skupine skúsených experimentálnych fyzikov, pod vedením G. Münzenberga v priebehu rokov 1981-84 objaviť tri nové prvky s atómovými číslami $Z = 107, 108$ a 109 . V roku 1981 bolo identifikovaných niekoľko jadier $^{262}_{107}$, vytvorených v jadrovej reakcii

Pri identifikácii týchto jadier bola použitá α - α korelačná metóda, ktorá potom bola s úspechom použitá aj pri identifikácii všetkých ostatných objavov najťažších atómových jadier [4]. Na obr. 12.11 je ukázaný premenový reťazec, pôvodcom ktorého je $^{262}_{107}$. Jeden zo stripov kremíkového detektora, s výborným energetickým aj polohovým rozlíšením, zaregistroval najprv impulz od ťažkého atómového jadra, ktorý po prechode prieletovými fóliovými detektormi dopadol na daný strip. O 13 ms neskôršie z toho istého miesta vyletela α -častica s energiou 10,367 MeV. O 3,6 s neskôršie ďalšia α -častica s energiou 9,176 MeV, potom o 2,1 s α -častica s energiou 8,439 MeV. Za touto premenou nasledovala beta premena a reťaz alfa premien pokračoval ďalej cez ^{250}Fm . Reťazec zaregistrovaných alfa častíc uzatvára α -častica s energiou 7,457 MeV. Až na prvú α -časticu všetky mali energie a doby premeny, ktoré bolo možné jednoznačne priradiť už známym α -aktívnym jadrom tak, ako sú ukázané v reťazci na obr. 12.11. Tento reťazec umožnil identifikovať pôvodcu prvej α -častice s neznámou energiou ako pokračovanie premenového reťazca smerom hore k jadrú $^{262}_{107}$. Korelačný faktor tohto reťazca energetických a časových následností α -častíc z toho istého miesta v detektore je tak silný, že skoro úplne vylučuje možnosť náhodného vzniku tohto reťazca.

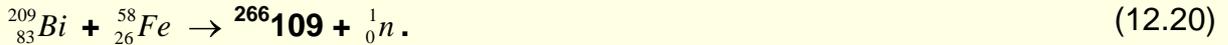
Obr. 12.11.

Identifikácia 107. prvku sekvenciou alfa premien toho istého atómu z jedného miesta na detektore. V schéme je jeden zo siedmich zaregistrovaných reťazcov. Reťazec sa začína premenou atómu $^{267}_{107}$ a končí alfa premenou ^{250}Fm na ^{246}Cf .

Podobným spôsobom sa podarilo v GSI Darmstadt v roku 1984 v reakcii

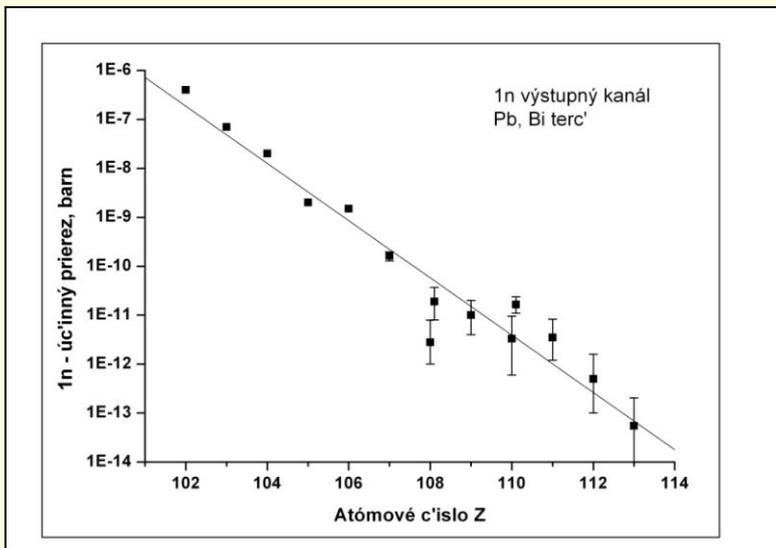
vytvoriť niekoľko atómov 108. prvku [5] a ešte predtým rovnakým spôsobom aj jeden atóm 109. prvku [7]. V tejto reakcii sa oproti predošlej zamenilo olovo s bizmutom, ktorý má o jeden protón viac

S touto veľmi úspešnou sériou objavov boli vyčerpané možnosti aj najefektívnejšieho zariadenia na syntézu nových ťažkých atómov, aké UNILAC + SHIP v danej dobe predstavovalo. Pri vtedy dostupnej intenzite zväzku urýchlených iónov, účinnosti separácie a registrácie bolo potrebných viac ako 10 dní nepretržitej práce urýchľovača na vytvorenie jedného zaregistrovaného nového jadra.

Mierou pravdepodobnosti, že pri zrážke urýchleného iónu s terčovým jadrom dôjde ich spojením k vytvoreniu zloženého jadra, je veličina, ktorú nazývame barn. Jeden barn má rádove plošný rozmer atómu, t.j. $1b = 10^{-28} \text{ m}^2$ (10^{-24} cm^2). Pri vytvorení jediného atómového jadra ${}_{109}^{266}$ preletelo cez terčik s obsahom 10^{22} atómov Bi/m² za 14 dní spolu 10^{17} urýchlených iónov ${}_{26}^{58}\text{Fe}$. To vedie k účinnému prierezu $\sigma = 10^{-39} \text{ m}^2$ (10^{-35} cm^2) t.j. 10 pikobarn.

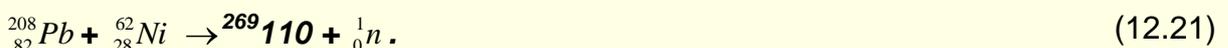
Analýza experimentálnych výsledkov ukázala, že pri vytváraní nových, stále ťažších atómových jadier výrazne klesá pravdepodobnosť možného spojenia urýchleného iónu s terčovým jadrom. Pri postupe o jedno Z vyššie poklesne účinný prierez reakcie σ v priemere o 4 - 6 násobok. Tento trend je neúprosný, ako dokazuje aj obr. 12.12, kde je ukázaná závislosť účinného prierezu σ reakcií syntézy typu (HI,1n) na báze ${}^{208}\text{Pb}$ a ${}^{209}\text{Bi}$ od atómové čísla Z vytvoreného zloženého jadra.

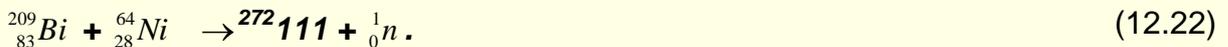
Obr. 12.12. Závislosť účinného prierezu syntézy ťažkých jadier s $Z = 102 - 116$ od atómové čísla Z syntetizovaného jadra. Porovnanie sa vzťahuje na reakcie s terčovými jadrami Pb a Bi s emisiou jedného neutrónu z vytvoreného zloženého jadra.

SHIP 94: $Z = 110, 111, 112$

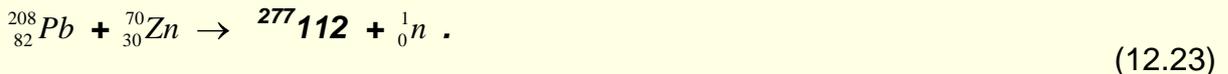
Po viac ako 11-násobnom zvýšení efektívnosti aparatury UNILAC-SHIP bol v roku 1994 syntetizovaný v poradí 110-ty prvok v reakcii

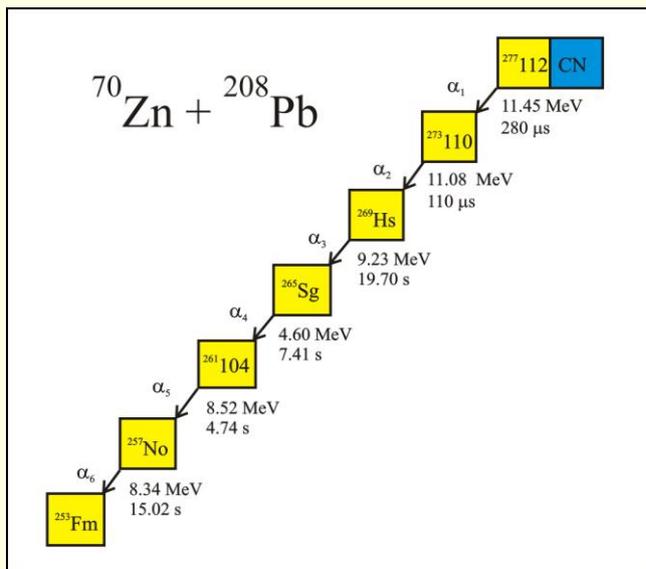
Účinný prierez reakcie bol podľa očakávania veľmi nízky, iba 3,3 pikobarn a doba polpremeny 270 mikrosekúnd [6]. V pokračujúcom experimente bol syntetizovaný aj 111-ty prvok v reakcii

Účinný prierez poklesol na 1,7 pb a doba polpremeny bola nameraná na úrovni 1,5 ms [7].
 Ďalší prvok s atómovým číslom 112 bol na SHIPe syntetizovaný v roku 1996 v reakcii

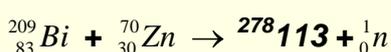
V tomto experimente boli zaznamenané najdlhšie reťazce po sebe nasledujúcich alfa premien, ako ilustruje obr. 12.13, kde je ukázaná schéma premeny ${}_{112}^{277}$ [8]. Z toho istého miesta v detektore, kam dopadlo ťažké jadro, vyletelo postupne v uvedenom časovom slede až 6 alfa častíc. Porovnanie nameraných energií a časových následností dokázali, že pôvodcom je nové jadro ${}_{112}^{277}$. Účinný prierez reakcie je pod 1 pb a doba polpremeny nového jadra je 240 mikrosekúnd.

Obr. 12.13. Identifikácia 112. prvku sekvenciou 6 po sebe nasledujúcich alfa premien z toho istého atómu z jedného miesta na detektore. Reťazec sa začína premenou atómu ${}_{112}^{277}$ a končí alfa premenou ${}_{104}^{261}$ na ${}_{102}^{257}$.

Vytvorením dvoch jadier s $Z = 112$ s účinným prierezom produkcie 0,5 pikobarn (10^{-40} m^2) sme sa dostali na hranicu možností daného experimentálneho zariadenia. Jedným z problémov kľúčového významu je určenie optimálnej energie bombardujúcich iónov. Projektil musí naraziť na terčové jadro s energiou okolo 350 MeV a pritom sa nesmie líšiť od optimálnej hodnoty viac ako asi 2 MeV. Pri väčšej odchýlke smerom dole sa jadrá vôbec nespoja, pri odchýlke smerom hore vytvorené zložené jadro sa neudrží pohromade. Udržať energiu projektív na stanovenej hodnote je náročný, ale zvládnuteľný technický problém. Zásadnejší problém je určenie samotnej optimálnej hodnoty energie urýchlených iónov. Teoretické výpočty sú zaťažené príliš veľkou chybou, preto túto energiu treba určiť experimentálne. Určuje sa extrapoláciou z hodnôt, získaných pri jadrových reakciách vhodne vybraných transuránových jadier so $Z > 100$. Je to časovo veľmi náročný proces, pri ktorom pre vybrané jadrové reakcie sa postupne mení energia projektív a hľadá sa tá hodnota energie, pri ktorej tvorba zložených jadier má optimum. Potrebná presnosť extrapolácie je okolo (0,3 - 0,4)%. Extrapolovaná energia, aj pri uvedenej presnosti, nemusí ešte presne určovať optimálnu hodnotu hľadanej energie. Tá môže byť pre konkrétne nové jadro ovplyvnená špecifickými vlastnosťami, ktoré nie sú dopredu známe, napríklad deformáciou tvaru jadra, jeho vrstvovou štruktúrou, spinom, atď.

K. Morita a kol. vo výskumnom ústave RIKEN v Japonsku, v roku 2004 zaregistroval jeden plnohodnotný premenový reťazec jadra ${}_{113}^{278}$ z reakcie

Po viacmesačnom ožarovaní bizmutového terča iónmi ^{70}Zn dosiahli účinný prierez 0,055 pikobarn, čo je rekord v oblasti syntézy superťažkých jadier. Experiment prebiehal na plynom plnenom separátore s transportnou účinnosťou okolo 80%, čo je skoro dvojnásobok transportnej účinnosti separátora SHIP.

V prípade 114. prvku pre 1n výstupný kanál bude účinný prierez zrejme na úrovni 0,01 pikobarn. Momentálne nie je jasné, či pri súčasných experimentálnych možnostiach bude možné naplánovať experiment, ktorý by mal aj keď malú, ale predsa len reálnu šancu na úspech. Poznanie štruktúry a vlastností jadier 114. prvku má však principiálny význam pre teóriu superťažkých jadier.

Syntéza superťažkých jadier metódou horúcej fúzie

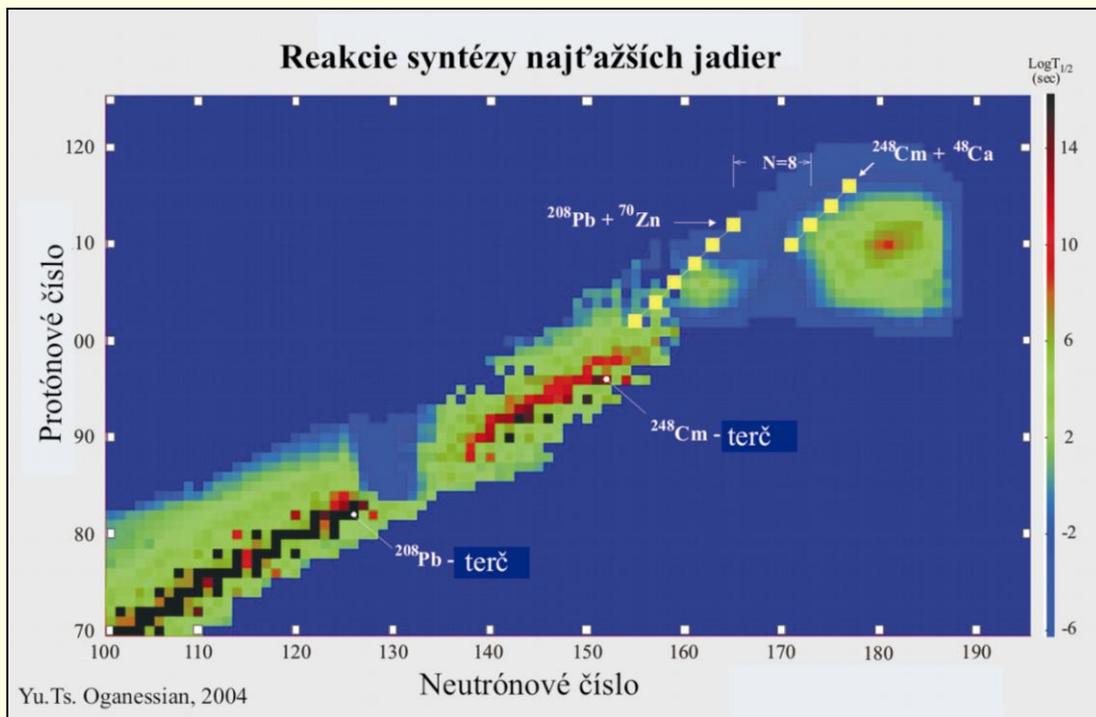
Syntéza superťažkých jadier v GSI Darmstadt bola založená na tzv. **studenej fúzii**. Pri studenej fúzii ide vlastne o **podbariérovú** jadrovú reakciu, pri ktorej vytvorené zložené jadro je vzbudené na nevyhnutnú minimálnu úroveň, čo znižuje pravdepodobnosť okamžitého štiepenia tvoriaceho sa zloženého jadra. Ako ukazujú doterajšie poznatky, účinný prierez radiačného zachytenia nalietajúceho iónu (HI – Heavy Ion, 0n) je menšia, ako pre kanál (HI, 1n), preto v GSI Darmstadt všetky experimenty sa robili v reakcii (HI, 1n) na báze dvojnásobne magického terčového jadra $^{208}_{82}\text{Pb}$, alebo $^{209}_{83}\text{Bi}$.

V Laboratóriu jadrových reakcií SÚJV Dubna je syntéza superťažkých jadier založená na tzv. **horúcej fúzii**, teda na syntéze viac asymetrického systému jadier. Terčovým jadrom sú najťažšie dostupné jadrá, Th, U, Pu, Am, Cm a Cf s atómovými číslami od $Z = 90$ až do $Z = 98$. Nalietajúcimi iónmi sú jadrá od neónu Ne ($Z = 10$) po vápnik Ca ($Z = 20$), prípadne aj vyššie. Najvyšší účinný prierez u týchto asymetrických reakcií má výstupný kanál (HI, 3n) a (HI, 4n). Podľa niektorých teoretických výpočtov účinný prierez asymetrických jadrových reakcií ťažkých systémov je výrazne nižší v porovnaní so symetrickejšími reakciami. Zdá sa však, že to nemusí platiť pre dvojnásobne magický nalietajúci ión vápnika $^{48}_{20}\text{Ca}_{28}$ ako naznačujú výsledky posledných experimentov v Dubne, opísane nižšie.

V Laboratóriu jadrových reakcií SÚJV Dubna (Ruská federácia) sa od roku 1998 robili pod vedením Yu.Ts. Oganessiana pokusy o vytvorenie nových superťažkých chemických prvkov s atómovým číslom $Z = 112, 114, 115, 116$ a 118 Mendelejevovej tabuľky prvkov. Prvý horúci kandidát na atóm 114-teho prvku bol pozorovaný už v decembri 1998, keď iónmi najťažšieho izotopu vápnika - ^{48}Ca , bol bombardovaný plutóniový terčik - ^{244}Pu . Vytvorené atómové jadro žilo neočakávane dlho, až 30 sekúnd kým sa postupne nepremenilo na stále ľahšie jadrá až po jadro 108-ho prvku, ktoré sa rozštiepilo na dva približne rovnako veľké atómové jadrá. Postupne do roku 2003 boli úspešne syntetizované superťažké jadrá až po 116-tý prvok a v nasledujúcich rokoch bolo vytvorené aj jadro 118-teho prvku ako ukazuje Tab. 12.2.

$^{48}\text{Ca} + ^{238}\text{U} \rightarrow$	$^{286}_{112}^*$	$\rightarrow ^{283}_{112} + 3n$
$^{48}\text{Ca} + ^{244}\text{Pu} \rightarrow$	$^{292}_{114}^*$	$\rightarrow ^{287}_{114} + 5n$
$^{48}\text{Ca} + ^{242}\text{Pu} \rightarrow$	$^{290}_{114}^*$	$\rightarrow ^{287}_{114} + 3n$
$^{48}\text{Ca} + ^{243}\text{Am} \rightarrow$	$^{291}_{115}^*$	$\rightarrow ^{288}_{115} + 3n$ $\rightarrow ^{287}_{115} + 4n$
$^{48}\text{Ca} + ^{245}\text{Cm} \rightarrow$	$^{293}_{116}^*$	$\rightarrow ^{291}_{116} + 2n$
$^{48}\text{Ca} + ^{249}\text{Cf} \rightarrow$	$^{297}_{118}^*$	$\rightarrow ^{294}_{118} + 3n$

Tab. 12.2. Superťažké jadrá syntetizované metódou horúcej fúzie.

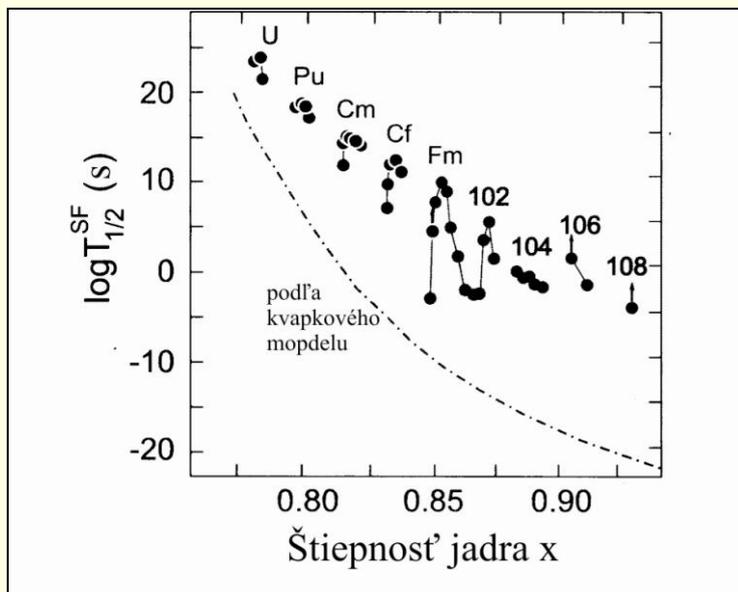
Obr. 12.14. Horný koniec tabuľky izotopov s vyznačením premenového reťazca 112-teho prvku (Pb + Zn) a 116-teho prvku (Cm + Ca). Vpravo je vyznačená nedostupná oblasť predpovedanej zvýšenej stability so stredom pri protónovom čísle 114 a neutrónovom čísle 184.

Účinné prierezy týchto reakcií boli na úrovni 1 – 3 picobarn, čo je prekvapujúco vysoká hodnota. Výnimočnosť týchto objavov a zložitosť experimentu však vyžadujú nezávislé potvrdenie na inom experimentálnom zariadení, alebo vytvorenie dostatočne veľkého počtu štatisticky zhodných premenových reťazcov na tom istom zariadení.

Posledné objavy nás dovedli do tesnej blízkosti predpovedanej oblasti stability okolo atómového čísla 114. Podľa niektorých teoretických odhadov atómové jadrá v centre tejto oblasti by mali mať enormne zvýšenú stabilitu a mohli by žiť možno až tisícky ak nie milióny rokov. Žiaľ dostupné stabilné atómové jadrá, používané ako urýchlené ióny a terčové atómy, neumožňujú priamo skúmať túto oblasť superťažkých jadier. Pri ich spájaní chýba im v súčte do 10 neutrónov ako názorne ukazuje aj obr. 12.14. V súčasnosti nie je známe, kedy a akým spôsobom by sa dali vytvoriť tieto najstabilnejšie superťažké atómy.

LITERATÚRA:

- [1] Seaborg, G.T., Loveland, W.D.: The elements beyond Uranium. J.Wiley and Sons, Inc., 1990.
- [2] J.R. Huizenga, LBL Report 7701, April 1979.
- [3] Herrmann, G., GSI Preprint GSI-90-64, 1990.
- [4] Münzenberg, G. at al., Z. Phys. A 300 (1981) 107.
- [5] Münzenberg, G. at al., Z. Phys. A 328 (1984) 235.
- [6] Hofmann, S. at al., Z. Phys. A 350 (1995) 277.
- [7] Hofmann, S. at al., Z. Phys. A 350 (1995) 281.
- [8] Hofmann, S. at al., Z. Phys. A 354 (1996) 229.

Obr. 13.1.

Polčasy štiepenia jadier páro-párnych izotopov, produkovaných v reakciách, vyvolaných ťažkými iónmi ako funkcia štiepnosti $x = Z^2/A$.

13. DELENIE - ŠTIEPENIE JADIER

Spontánne delenie (štiepenie) jadier - SF, menovite ^{238}U bolo objavené Petržakom a Flerovom v roku 1940. Ako sa ukázalo, tento objav bol mimoriadne dôležitý, lebo išlo o nový typ premeny jadier z ich základného energetického stavu. Spontánne štiepenie (Spontaneous Fission, SF) je pomerne zriedkavým spôsobom premeny ľahších aktínidov (Th, U), ale pravdepodobnosť SF rastie s narastajúcim hmotnostným číslom A a pre jadrá so $Z > 98$ veľmi často limituje ich stabilitu. Doba života jadier pre SF sa mení v rozsahu 28 rádov, od $T_{1/2}(^{238}\text{U}) = 4,47 \cdot 10^9$ rokov po $T_{1/2}(^{258}\text{Fm}) = 0,38$ ms.

Komplexná analýza procesu štiepenia a teda aj SF je problematická, lebo až súčasná najmodernejšia technika dovoľuje určovať súčasne Z a A obidvoch fragmentov a zároveň aj počet emitovaných neutrónov.

Veľmi zaujímavý poznatok nám poskytne závislosť polčasu SF jadier od štiepneho parametra x ako ukazuje obr. 13.1:

- $T_{1/2}$ klesá u všetkých SF jadier s narastajúcou hodnotou $x = Z^2/A$.
- Jadrá s nepárnym A majú abnormálne dlhé polčasy štiepenia sa $T_{1/2}$ v porovnaní s páro-párnymi jadrami, čo hovorí o tom, že štiepnosť nie je iba funkciou Z^2/A .
- Doby polpremeny SF najťažších jadier so $Z \geq 104$ majú približne rovnakú hodnotu na úrovni milisekúnd.

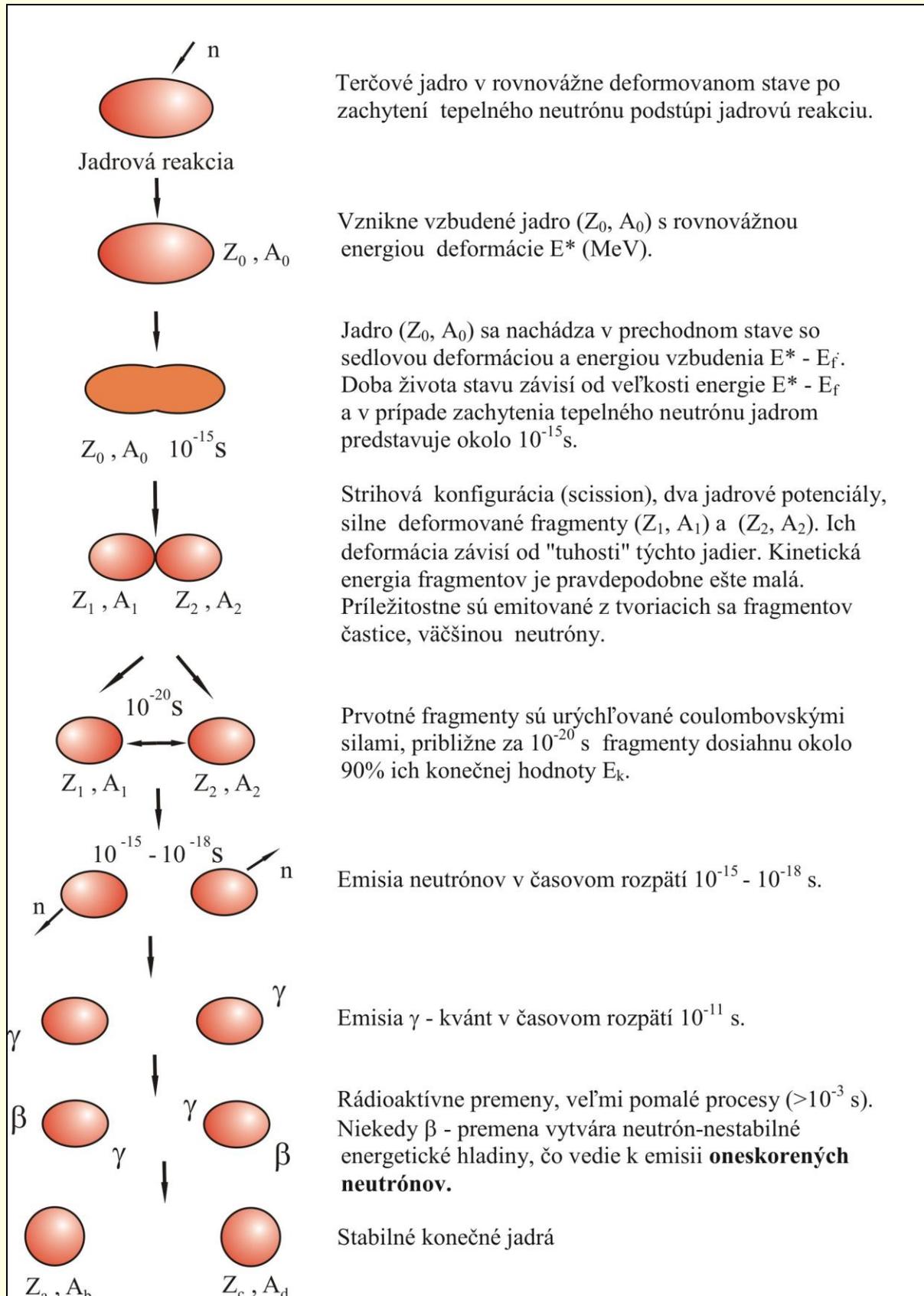
Približne (semikvantitatívne) vysvetlenie týchto efektov bolo možné na základe predstáv, že spontánne štiepenie je proces, ktorý má charakter tunelového prechodu cez potenciálovú bariéru zo základného stavu do strihového bodu (scission point). Strihovým bodom nazývame miesto, kde dochádza k úplnému oddeleniu obidvoch vznikajúcich fragmentov od seba. Polčas štiepenia je potom daný ako

$$T_{1/2}^{SF} = \frac{\ln 2}{fp} \quad (13.1)$$

kde f je frekvencia nárazov na štiepnu bariéru ($\approx 10^{20} \text{ s}^{-1}$) a p je priechodnosť bariéry (penetrability)

$$p = e^{-\frac{2}{\hbar} \int_{\varepsilon_1}^{\varepsilon_2} \sqrt{2\mu(V - E)} dE} = e^{-k} \quad (13.2)$$

kde μ je redukovaná hmotnosť separujúcich sa fragmentov, $V - E$ je negatívna kinetická energia fragmentov pri deformácii ε , ε je deformačný parameter.

Obr. 13.2. Proces delenia sa jadra po zachytení tepelného neutrónu.

13.1 ROZMERY A TVAR JADIER

Rozmery a tvar jadier majú významný vplyv na ich štiepnosť. Ťažké jadrá sú charakterizované s približne konštantnou hustotou $\rho_0 \approx 0,17$ nukleónov/fm³. Táto hodnota je konštantná v celom objeme jadra až na kraj jadra, kde hustota klesne na nulu pri 2 - 3 fm. Toto možno vysvetliť distribúciou Fermi, kde závislosť hustoty od polomeru r je vyjadrená ako

$$\rho(r) = \frac{\rho_0}{1 + \exp\left(\frac{r-R}{a}\right)} \quad (13.3)$$

kde a je konštanta, vyjadrujúca difúznosť povrchu a R je polomer jadra. Hrúbka povrchovej vrstvy ťažkých jadier je udávaná výrazom

$$t = 2a \ln 9 \quad (13.4)$$

Táto vrstva je podstatne menšia ako celkový objem jadra, ktorý možno vyjadriť ako guľu s priemerom

$$R = r_0 A^{1/3} \text{ [fm]}, \quad r_0 \approx 1.1 - 1.2 \text{ [fm]} \quad (13.5)$$

Podrobnejšie štúdium najťažších, t.j. transuránových jadier ukazuje, že ich tvary nie sú ideálne sférické, ale sú pretiahnuté sféroidy a môžu byť vyjadrené ako

$$R(\theta) = c[1 + \beta_2 Y_{20}(\theta) + \beta_4 Y_{40}(\theta)] \quad (13.6)$$

kde Y_{l0} sú normalizované sférické harmonické funkcie a c je parameter, ktorý fituje experimentálne údaje. β_2 a β_4 sú deformačné parametre. Deformačné parametre sa menia pre transuránové jadrá v rozsahu

$$\beta_2 = 0.23 \div 0.24 \quad (13.7)$$

$$\beta_4 = + 0.1 \div - 0.1 \quad (13.8)$$

Okrem týchto hlavných deformácií existujú ešte aj ďalšie deformácie tvaru ťažkých jadier, oktupolná a hexadekapolná deformácia.

13.2 HMOTNOSŤ ŤAŽKÝCH JADIER

Určovanie hmotnosti jadier výpočtom vychádza z kvapkového modelu jadra. Hmotnosť jadra, pozostávajúceho zo Z protónov a N neutrónov je daná ako

$$M(Z,A) = ZM_H + (A-Z)M_n - C_1 A + C_2 A^{2/3} + C_3 Z^2/A^{1/3} - C_4 Z^2/A - \delta \quad (13.9)$$

kde M_H a M_n sú hmotnosťami vodíkového atómu a neutrónu. Hodnoty koeficientov sú

$$C_1 = a_1 \left[1 - k \left(\frac{N-Z}{A}\right)^2\right] \quad (13.10)$$

$$C_2 = a_2 \left[1 - k \left(\frac{N-Z}{A}\right)^2\right] \quad (13.11)$$

$$a_1 = 15,677 \text{ MeV}, \quad a_2 = 18,56 \text{ MeV}, \quad C_3 = 0,717 \text{ MeV}, \quad C_4 = 1,211 \text{ MeV}, \\ k = 1,79$$

Párovacia konštanta

$$\begin{aligned} \delta &= +11/A^{1/3} && \text{pre p - p jadrá} \\ \delta &= 0 && \text{pre n- p jadrá} \\ \delta &= -11/A^{1/3} && \text{pre n- n jadrá} \end{aligned} \tag{13.12}$$

Zvýšená stabilita jadier je pozorovaná pri počte nukleónov 28, 50, 82, 126. Stabilita jadier v okolí $Z = 82$ a $N = 126$ (olovo ${}^{208}_{82}\text{Pb}$) dosahuje zvýšenie o 10 až 14 MeV. Strutinský (1967) vypracoval metódu výpočtu týchto vrstvových korekcií a korekcií párovacieho efektu ku kvapkovému modelu. V Strutinského metóde celková energia jadra E je súčtom energie z kvapkového modelu (LDM - Liquid Dropp Model), vrstvovej korekcie δS (Shell correction energy) a párovacej korekcie δP

$$E = E_{LDM} + \sum_{p,n} (\delta S + \delta P)n \tag{13.13}$$

Tieto korekcie, podobne ako E_{LDM} sú funkciou deformácií jadra. Vrstvové korekcie majú tendenciu znižovať hmotnosť sférických jadier v základnom stave s magickým, alebo blízkym počtom protónov a neutrónov. Podobne sa znižuje základná hmotnosť jadier aj v strede medzi vrstvami pri určitých deformáciách ($\beta_2 = 0,3$), napríklad v prípade aktinoidných jadier.

Obecne Strutinského metóda umožňuje reprodukovat' hmotnosť známych jadier s presnosťou ± 1 MeV až $\pm 0,5$ MeV a preto pomerne úspešne môže byť použitá na určovanie hmotností nových neznámych jadier, ďalekých od línie stability.

13.3 BARIÉRA DELENIA

Na schematicom obrázku 13.2 je ukázaný postupný proces delenia. Jadro s určitou rovnovážnou deformáciou v základnom stave absorbuje energiu pri jadrovej reakcii, stane sa vzbudeným a deformuje sa do prechodného stavu (transition state) alebo sedlového stavu (saddle point configuration). Vytvorenie a rozpad prechodného stavu je určujúcim krokom pre štiepnu reakciu a predstavuje prechod cez nejakú aktivačnú energetickú bariéru k samotnému procesu štiepenia. Vo veľmi krátkom čase krk medzi fragmentmi zanikne a dochádza k úplnému oddeleniu fragmentov v štiepnom bode. V štiepnom bode sa v tomto okamihu nachádzajú dva silne vzbudené, silne deformované fragmenty v kontakte medzi sebou. Coulombovské odpudivé sily veľmi rýchle ($\approx 10^{-20}$ s) urýchlia fragmenty na ich konečnú kinetickú energiu, za $\approx 10^{-20}$ s dosiahnú 90% ich konečnej celkovej kinetickej energie TKE (Total Kinetic Energy). Ako sa vzdávajú od seba, fragmenty dosiahnú sférickejší tvar, premeniac potenciálnu energiu deformácie na vnútornú energiu, čím sa stanú horúcimi (silne vzbudenými). Táto vnútorná energia fragmentov sa odstraňuje emisiou neutrónov s plne urýchlených fragmentov a neskôršie emisiou γ -kvánt. Ešte neskôršie nasledujú β -prechody, čím si fragmenty optimalizujú ich príliš vysoký pomer neutrónov k protónom. Celková pravdepodobnosť delenia je ovládaná prechodom systému cez bariéru aktivačnej energie (activation energy barrier) t.j. cez bariéru delenia.

13.4 ŠTIEPNOSŤ JADIER

Odhad výšky bariéry delenia vychádza z LDM. Pri deformácii jadra povrchové a coulombovské sily pôsobia opačne, lebo s deformáciou základného tvaru jadra príťažlivá povrchová energia narastá a odpudivá coulombovská energia klesá. Ak deformácia nie je príliš veľká, pokles coulombovského odpudzovania umožní zvýšenej povrchovej energii vrátiť kvapku späť do pôvodného stavu. Nie príliš veľké deformácie povrchu jadra možno parametrizovať:

$$R(\theta) = R_0(1 + \alpha_2 P_2(\cos\theta)) \quad (13.14)$$

kde α_2 je parameter kvadrupólnej deformácie (quadrupole distortion parameter) rovný

$$\alpha_2 = \left(\frac{4}{5}\pi\right)^{1/2} \beta_2, \quad (\beta_2 - \text{deformačný parameter}) \quad (13.15)$$

a P_2 je Legendrov polynom 2-ho rádu. Pri malých deformáciách povrchová energia E_S a coulombovská energia E_C sú dané ako

$$E_S = E_S^0 \left(1 + \frac{2}{5} \alpha_2^2\right) \quad (13.16)$$

$$E_C = E_C^0 \left(1 - \frac{1}{5} \alpha_2^2\right) \quad (13.17)$$

kde E_S^0 a E_C^0 sú povrchová a coulombovská energia nedeformovaných sférických kvapiek. Keď zmeny coulombovskej a povrchovej energie sa stanú rovnako veľkými, t.j.

$$\Delta E_C = \Delta E_S, \quad \text{kde } \Delta E_C = E_C - E_C^0 \text{ a } \Delta E_S = E_S - E_S^0 \quad (13.18)$$

jadro sa stáva spontánne nestabilným voči deleniu. Po dosadení za E_S a E_C vidíme, že v tomto momente

$$E_C^0 = 2E_S^0 \quad (13.19)$$

Je preto prirodzené vyjadriť štiepnosť jadier parametrom x , ktorý je definovaný ako

$$x = \frac{E_C^0}{2E_S^0} = \frac{1}{2} \frac{\text{coulombovská - energia - nabitej - sféry}}{\text{povrchová - energia - sféry}} \quad (13.20)$$

Aproximatívne možno coulombovskú a povrchovú energiu sféry vyjadriť vzťahmi

$$E_C^0 = \frac{3}{5} \frac{Z^2 e^2}{R_0 A^{1/3}} = a_c \frac{Z^2}{A^{1/3}}, \quad a_c = \frac{3}{5} \frac{e^2}{R_0} \quad (13.21)$$

$$E_S^0 = 4\pi R S_0^2 S A^{2/3}, \quad a_s = 4\pi R_0^2 S \quad (13.22)$$

kde S je povrchové napätie jednotky povrchovej plochy jadra. Potom

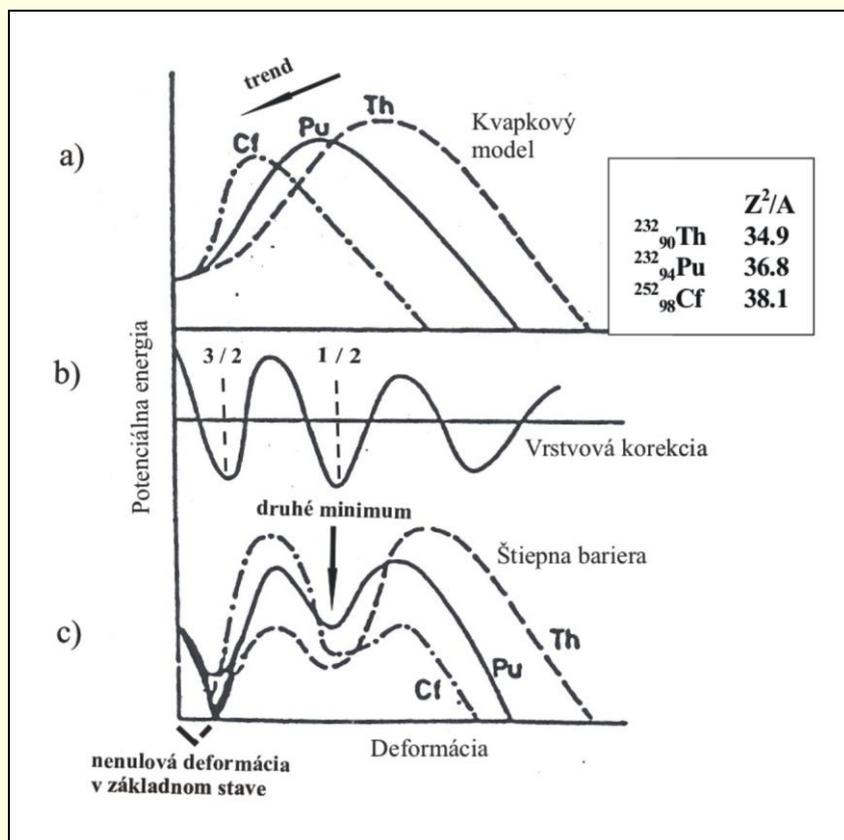
$$x = \left(\frac{a_c}{2a_s}\right) \left(\frac{Z^2}{A}\right) = \frac{(Z^2/A)}{(Z^2/A)_{crit}} \quad (13.23)$$

teda kritickým parametrom je

$$\left(\frac{Z^2}{A}\right)_{crit} = \frac{2a_s}{a_c} \quad (13.24)$$

Komplexnejšia analýza štiepnosti jadier ukazuje, že $(Z^2/A)_{crit}$ sa mierne mení od jadra k jadrú a môže byť vyjadrené vzťahom

$$\left(\frac{Z^2}{A}\right)_{crit} = 50.883 \left[1 - 1.7826 \left(\frac{N-Z}{A}\right)^2\right] \quad (13.25)$$

Obr. 13.3. Kvalitatívne zobrazenie charakteru štiepnej bariéry pre jadrá aktinoidov Th, Pu a Cf. Kvapkový model a) udáva iba jedno maximum štiepnej bariéry, vrstvomý model b) ukazuje aj druhé minimum bariéry, pričom jadrá majú nenulovú deformáciu už aj v základnom stave c).

Vidíme, že parameter Z^2/A je mierou relatívnej štiepnosti jadier. Čím je táto hodnota väčšia, tým je jadro štiepnejšie. V skutočnosti výpočet deformačnej energie je oveľa zložitejší a miesto jedného deformačného parametra β_2 berieme do úvahy celý rad parametrov, čo vedie k vysokým nárokom na výpočtovú techniku.

Na obrázku 13.3a je ukázané, kvalitatívne, správanie sa LDM štiepnej bariéry.

Vidíme, že s rastúcou hodnotou Z^2/A výška štiepnej bariéry klesá a pík bariéry sa posúva k menším hodnotám deformácie. Ak popri LDM bariéry uvážime aj vrstvomú bariéru, dochádza k významnej zmene tvaru bariéry (obr. 13.3b). Veľké minimá vo vrstvovej korekčnej energii sa objavujú pri pomere veľkej a malej osi deformovaných jadier, rovných $3/2$ a $2/1$ (kde dochádza k rozvrstveniu potenciálov jednoduchého harmonického oscilátora). Obr. 3c ukazuje výsledok kombinácie LDM bariéry a deformačne závislých vrstvomých korekcií. Stabilný základný stav teraz už má určitú nenulovú deformáciu ($\beta_2 \approx 0,25$) miesto predchádzajúcej nulovej deformácie (sférický tvar) a je vytvorené sekundárne minimum bariéry pri deformácii $\beta_2 \approx 0,6$ (pomer osí $2/1$).

V prípade najťažších jadier, kde podľa LDM neexistuje žiadna štiepna bariéra, resp. je minimálna výška existujúcej bariéry, existujúca **bariéra je vytvorená hlavne vrstvomými korekciami** základných hmotností jadier.

Jadrá môžu byť uväznené v druhom minime štiepnej bariéry a majú veľmi sťaženú možnosť vrátiť sa späť do základného stavu emisiou γ -kvánt. Zato majú veľkú pravdepodobnosť sa rozpadnúť delením. Takéto jadrá nazývame **štiepnymi izomérmi** (fission isomers). Štiepna izoméria bola prvýkrát pozorovaná v roku 1962 Polikanovom a spol. (SÚJV Dubna).

Ťažké aktinoidy, u ktorých druhá bariéra je nižšia ako prvá, mali by sa rozpadáť hlavne štiepením (oneskorené štiepenie, delayed fission) a ľahšie jadrá by sa mali dostať späť do základného stavu emisiou γ -kvánt.

V súčasnosti je experimentálne aj teoreticky potvrdené, že energeticky najvýhodnejšia cesta k štiepeniu vedie od jadra s počiatkovou axiálnou a hmotnostnou symetriou cez prvé maximum bariéry štiepenia s axiálne symetrickým ale hmotnostne asymetrickým tvarom a potom

cez druhé maximum bariéry s axiálne symetrickým a hmotnostne asymetrickým tvarom jadra. Bariéra štiepenia pre ľahšie jadrá (Ra, Th) môže mať až tri maxima, vonkajšie maximum sa môže rozdeliť do dvoch maxím. Pre jadrá so $Z > 100$ existuje iba jedno maximum na štiepnej bariére.

14. RELATIVISTICKÁ A ULTRARELATIVISTICKÁ FYZIKA ŤAŽKÝCH IÓNOV

Ultrarelativistické energie najťažších iónov boli dosiahnuté už v roku 1982 v Berkeley na urýchľovači Bevalac, kde prvýkrát urýchľovali ióny uránu na úroveň 1 GeV/u (238 GeV). Už prvé výsledky experimentov boli veľmi zaujímavé: stopy vysoko relativistických iónov uránu vo fotografickej emulzii nemali na konci dráhy typické braggovské zvýšené špecifické ionizačné straty. Druhým neočakávaným výsledkom boli nejaké anomálne jadrové konfigurácie, ktoré pri zrážkach ultrarelativistických iónov sa prejavovali mimoriadne veľkými interakčnými účinnými prierezmi, čo sa prejavovalo anomálne krátkymi strednými voľnými dráhami iónov vo fotografickej emulzii.

Zo získaných experimentálnych údajov bolo zrejmé, že vo vysoko relativistickej oblasti energií dochádza k zámene dvojtelesných procesov (napr. hlboko nepružný rozptyl) na mnohotelesnú fragmentáciu. Pri energiách pod 10 MeV/u doba zrážky je dlhšia ako doba prechodu nukleónu cez jadro, preto jadro môže reagovať kolektívnym spôsobom na interakciu. Pri vysoko relativistických energiách (niekoľko GeV/nukleón) v interakčných procesoch dominujú zrážky medzi individuálnymi nukleónmi. Za prechodnú oblasť možno považovať tú, kde je ešte splnená požiadavka úplného oddelenia dvoch jadier po interakcii a to je oblasť niekoľko desiatok MeV/nukleón.

V oblasti vysoko relativistických energií sa stalo tradíciou používať makroskopické fyzikálne veličiny ako „efektívna jadrová teplota“ za účelom korelácie väčšiny údajov z interakcií relativistických ťažkých iónov. Napriek širokému použitiu je tento termín problematický, lebo chce vyjadrovať rovnovážnu veličinu – teplotu v systéme, ktorý je zjavne nerovnovážny. Jedným z prvých prác, kde tento termín sa objavil, bola práca V. Volkova, ktorý objavil dôležitý fakt, že účinný prierez fragmentácie σ_{ff} pre také interakcie ako $^{16}\text{O} + ^{232}\text{Th}$ pri energiách do 10 MeV/u závisí experimentálne - a to v rozsahu 5 rádov – od veličiny Q_{gg}/T

$$\sigma_{ff} \approx Q_{gg}/T, \quad (14.1)$$

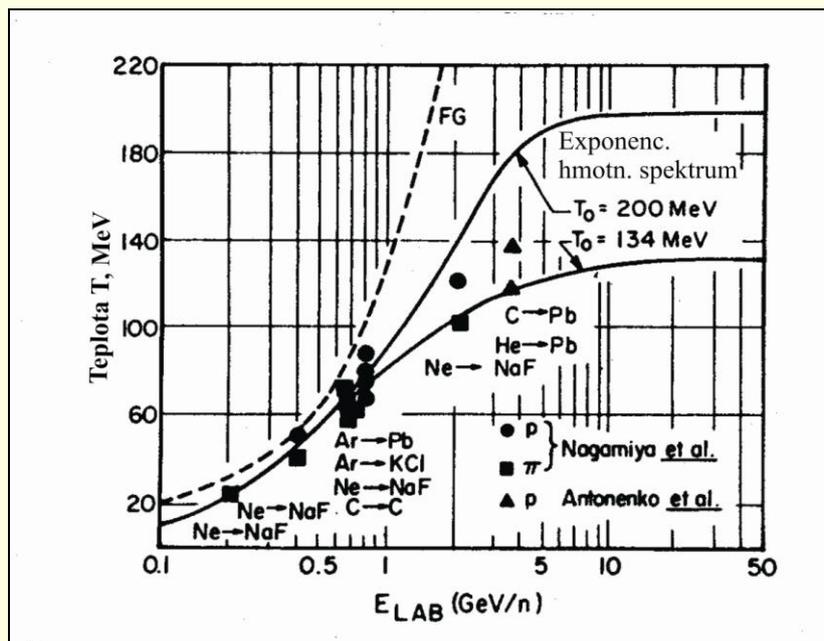
kde Q_{gg} je dvojčasticová hodnota energie reakcie pri prechode zo základného do základného energetického stavu a T je efektívna teplota. Volkov tiež spozoroval, že táto závislosť celkom určite nezodpovedá očakávanému jednoduchému priamemu mechanizmu reakcie, ale presne zodpovedá tomu, čo by sme očakávali pre dvojčasticovú molekulárnu konfiguráciu ktorá sa nachádza v čiastočnej tepelnej rovnováhe pri teplote T .

Podobným spôsobom bolo možné vyjadriť teplotné hodnoty vo fragmentačnom procese pri oveľa vyšších energiách ako ukazuje obrázok 14.1. Z experimentálnych údajov vidno, že model Fermiho plynu (FG na obr. 14.1) možno použiť iba asi do hodnoty okolo 750 MeV/u a potom závislosť má výrazne iný charakter.

Rovnaké termodynamické argumenty, aké viedli k zavedeniu pojmu teploty jadrových systémov, boli použité aj pri zavedení ďalšieho pojmu - termodynamického objemu a charakteristického radiačného objemu, či aktívneho objemu, v ktorom sa uskutočňujú zrážky ťažkých iónov. Použitie korelačnej metódy pri produkcii emitovaných párov častíc pri zrážke ťažkých iónov, známej v astrofyzike ako Hanbury-Twiss efekt, umožňuje celkom nezávisle určenie efektívnej veľkosti reakčnej oblasti. Obrázok 14.2 ukazuje veľkosť efektívnej zóny v závislosti od veľkosti interagujúcich objektov $R = A_1^{1/3} + A_2^{1/3}$. Napriek rôznym výhradám táto metóda vedie k veľkosti 3 – 4 fm interakčnej zóny. Táto zóna musí byť preto extrémne horúca, v teplotnom vyjadrení $100 \text{ MeV} \approx 10^{12} \text{ K}$!

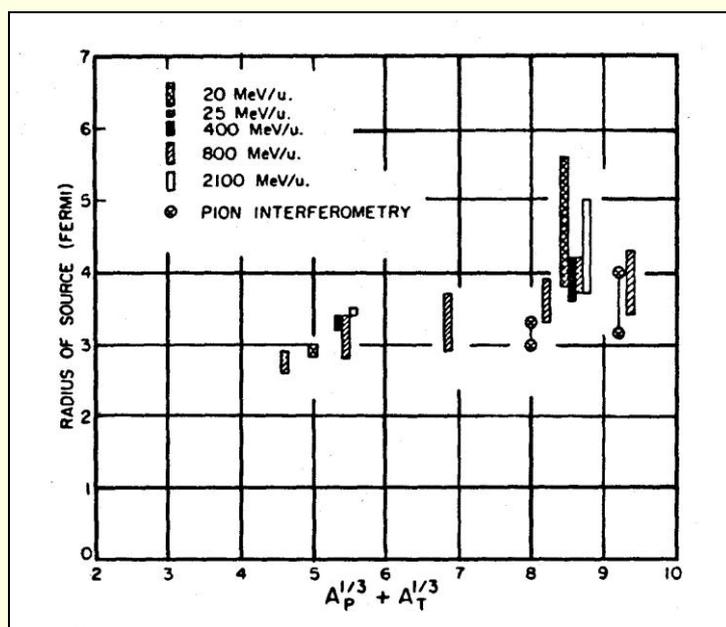
Práce v oblasti ultrarelativistických reakcií viedli k vzniku niekoľkých variantov tzv. fireball modelu, znázornenej na obrázku 14.3. Základom modelu je predpoklad, že projektil vystrihne

(vytrhne) časť terčového jadra, proces vytrhnutia je spojený s trením (friction), preto vytrhnutý fragment je extrémne horúci a okamžite začne emitovať ďalšie menšie fragmenty, ktoré sú registrované experimentálne. Ostaná časť terčového jadra by mala ostať v podstate nenarušená.

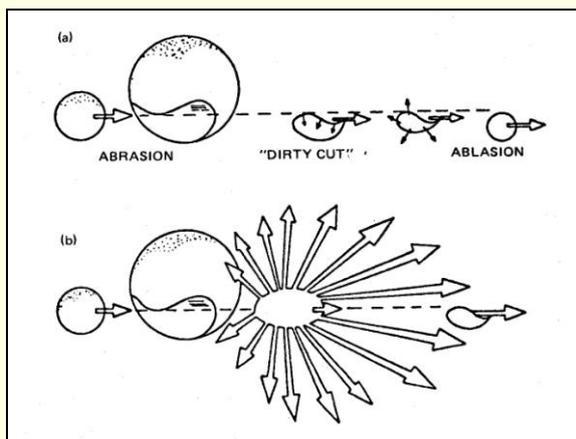

Obr. 14.1. Teploty aktívnej zóny pri zrážkach ťažkých iónov, odvodené z rozdelenia energie fragmentov. Prerušovaná čiara predstavuje rozdelenie, aké by bolo podľa modelu Fermiho plynu. Plné čiary predstavujú rozdelenie energie podľa dvoch teplotných limitov, 200 MeV a 134 MeV.

Základnou koncepciou relativistickej fyziky ťažkých iónov (FTI) je rozdelenie produktov reakcie na účastníkov a pozorovateľov (spektátorov) procesu. Účastníkmi sú prekrývajúce sa časti (overlapping) jadier pri zrážke a za pozorovateľov pokladáme zostávajúce časti jadra a/alebo projektilu po vytrhnutí ostatnej časti, ako je to znázornené na obrázku 14.4. Existencia týchto zón je dobre reprodukovaná kaskádovými a hydrodynamickými výpočtami ešte z roku 1980. Sú odlišiteľné aj experimentálne. Pomerne rýchlo bolo pochopené, že spektátorský proces môže slúžiť ako momentka pohybu vytrhnutého fragmentu v základnom stave v materskom jadre. Bolo možné predpokladať, že bude možné pozorovať unikátne jadrové štrukturálne aspekty pri periférálnych relativistických zrážkach.

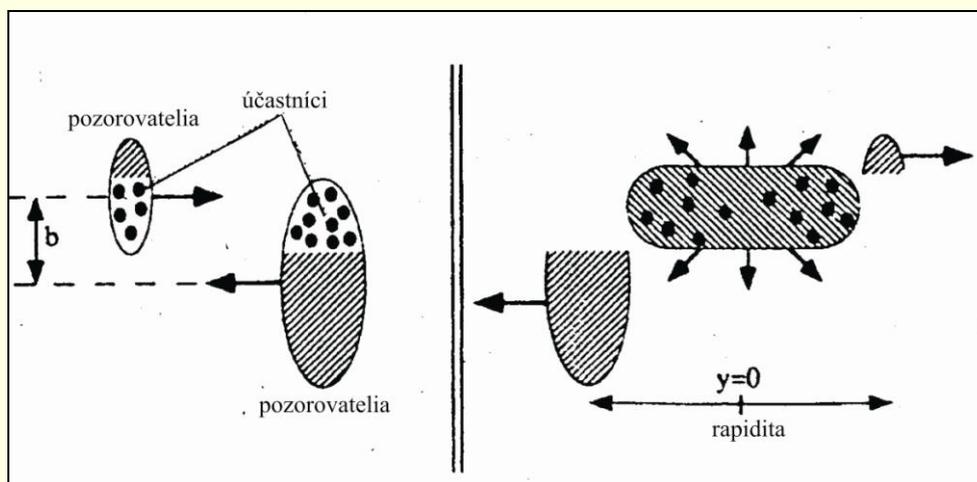

Obr. 14.2. Variácia charakteristického rozmeru aktívnej zóny pri zrážkach ťažkých iónov ako funkcia charakteristického rozmeru interagujúcich systémov.

Obr. 14.3. Schematická ilustrácia fireball modelu, kde projektil vyreže – vytrhne časť z terčového jadra, pričom zanechá ostatnú časť jadra v podstate nezmenenom stave ako akéhosi pozorovateľa. Podľa tohto modelu fragmenty sú emitované z horúceho vytrhnutého fragmentu.

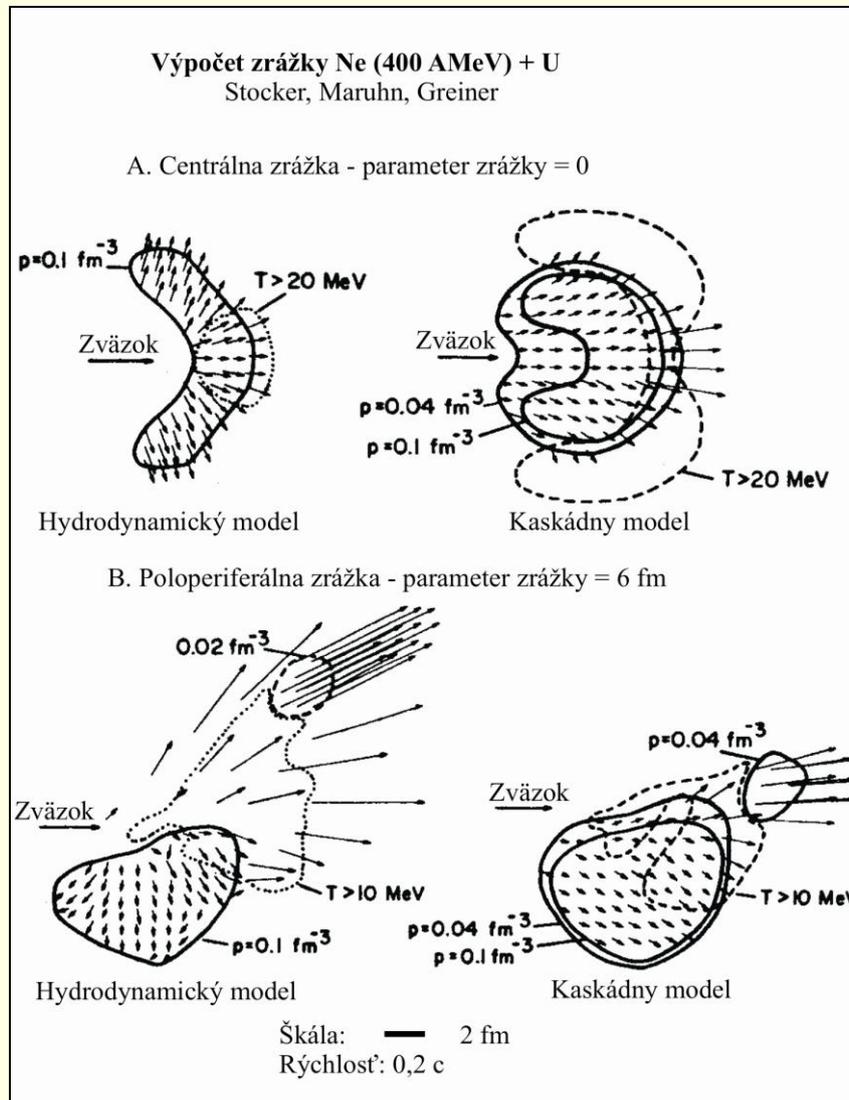
V ultrarelativistickej FTI najzaujímavejšia fyzika sa očakávala od centrálnych zrážok, pri ktorých dochádza k najväčšiemu prekrytiu jadrových hmôt, k vysokým hustotám hmoty a energie. Tieto zrážky je však veľmi zložitú odlišiť experimentálne od oveľa plodnejšej oblasti periférnych zrážok. Prvé experimentálne zariadenie, schopné tieto procesy odlišiť, bolo uvedené do činnosti pri Bevalacu v Berkeley v rokoch 1978-80. Pokrok bol dosiahnutý aj v teoretických prácach. Na obrázku 14.5 sú znázornené výsledky výpočtov Stockera a Greinera a kol. Hydrodynamické výpočty sa robili klasicky, uvažujúc Eulerovu tekutinu a kaskádne výpočty predpokladali, že jadro – jadrové zrážky možno reprezentovať časovou postupnosťou dvojtelesných zrážok nukleón – nukleón. Predpokladá sa, že každý nukleón má lineárnu trajektóriu medzi dvoma zrážkami. Centrálna zrážka ukazuje jasnú tvorbu Machovej údernej vlny a silné utlmenie všetkých rýchlostí. Naopak výpočet periférnej zrážky predpovedá tzv. „bounce-off“ jav t.j. odrazenie pri ktorom väčšina materiálu terčového jadra sa vynorí pod 90° vzhľadom k smeru projektilu a to s relatívne malou rýchlosťou a projektil, skoro nedotknutý, sa objaví pod určitým charakteristickým uhlom rozptylu (závislej od parametra nárazu) s málo zmenenou rýchlosťou. Výpočty periférnych zrážok ukazujú, podľa očakávania, podstatne menšie teploty ako centrálna zrážka. Všetky kaskádne modely (1982) predpovedajú silne smerovanie dopredu, ale experimentálne údaje vykazujú široké postranné maxima najmä pri nízkych kinetických energiách.

Obr. 14.4. Zjednodušený schematický náčrtok zrážky ťažkých iónov pri zrážkovom parametre b .

Hydrodynamické modely v prípade že zahrnujú, v sebe termálne vyparenie fragmentov, sú najbližšie k experimentálnemu obrazu interakcie. Je preto evidentné, že je potrebný oveľa väčší

rozsah experimentálnych aj teoretických prác na uspokojivé opísanie zrážok relativistických jadier. Všetky tieto práce zahŕňujú v sebe jednu z najvážnejších otázok modernej fyziky – aká je, alebo čo je rovnicou stavu jadrovej hmoty? A ak sú rôzne stavy jadrovej hmoty, sú tieto stavy a ich zmeny dosiahnuteľné v zrážkach ťažkých iónov? Prvé takéto úvahy sa objavili ešte v roku 1974 v práci Lee a Wick, ktorí predpokladali, že pri zrážkach ťažkých iónov by bolo možné vytvoriť izoméry hustoty (density isomers), alebo dokonca úplne nový druh jadrovej hmoty, v závislosti od toho, ako sa mení hustota energie (prípadajúca na jeden nukleón) so zmenou hustoty.

Obr. 14.5.

Výsledky hydrodynamických a kaskádnych výpočtov zrážky iónov neónu Ne s jadrami uránu U pri energii 400 A MeV.

Časť A bola počítaná pre centrálnu zrážku a časť B pre polo-periferálnu zrážku pri parametre zrážky 6 fm. Náčrtok znázorňuje moment, keď zrážka je už dobre rozvinutá a hustoty častíc poklesli na polovicu pôvodnej hodnoty. Pri tejto hodnote teploty a hybnosti sú „vymrazené“. Plné čiary označujú priestorové rozdelenie hmoty, čiarkovane sú vyznačené hodnoty teplôt, vyznačených na náčrtku. Rozloženie rýchlostí je vyznačené šípkami.

Tieto otázky sú veľmi dôležité nielen pre fyziku ťažkých iónov, ale tiež pre astrofyziku, teóriu gravitácie a pre fyziku elementárnych častíc. Fyzika ťažkých iónov kontrastuje s fyzikou elementárnych častíc tým, že vo FEČ stále viac a viac energie deponujeme do stále menšieho objemu, pri zrážkach TI stále viac a viac energie deponujeme do oveľa väčších objemov. Tieto objemy sú dosť veľké, aby obsahovali mnoho nukleónov a takto, aspoň principiálne, sú dosť veľké nato, aby sa mohli prejaviť nové kolektívne fyzikálne procesy. Základnou otázkou však zostáva, či pri dosiahnutých energiách sa objavujú nové kolektívne javy a či sme schopní tieto javy pozorovať na pozadí efektov, spôsobených interakciou nukleónov. Na riešenie týchto otázok sú vytvárané nové mohutné urýchľovače relativistických ťažkých iónov s vysokou intenzitou urýchlených iónov. V ďalšom uvidíme, že interakcie relativistických ťažkých iónov s ťažkými

jadrami sa stali prostriedkom na experimentálne overenie hypotézy o existencii novej fázy hmoty – kvark -gluónovej plazmy.

LITERATÚRA

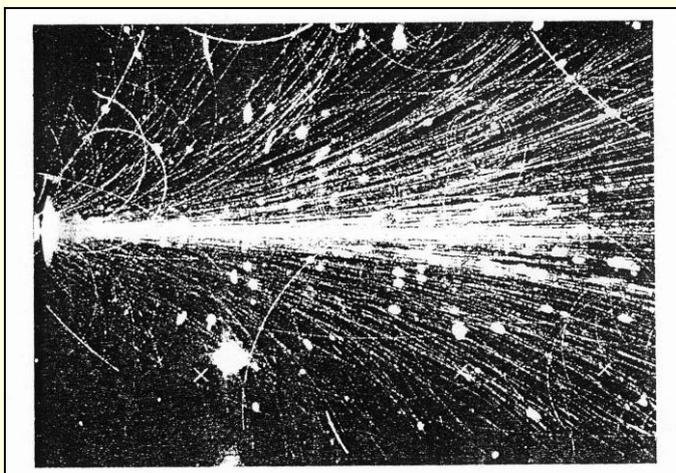
Treaties on Heavy-Ion Science, Edited by D.A. Bromley, Vol. 1. Elastic and Quasi – elastic Phenomena. Plenum Press.

15. KVARK – GLUÓNOVÁ FÁZA HMOTY

15.1 ÚVOD

Pokrok v laboratórnych zrážkach v Brookhavene a v CERNe v osemdesiatych rokoch viedol k vzniku novej interdisciplinárnej oblasti z tradičných oblastí fyziky elementárnych častíc a z jadrovej fyziky. Spojením metód a koncepcií týchto dvoch oblastí pre štúdium zrážok ťažkých iónov (v ďalšom TI) pri ultrarelativistických energiách ($E/m \gg 1$) došlo k vzniku nového originálneho prístupu pri vyšetovaní vlastností hmoty a jej interakcií. Nová oblasť sa volá ultrarelativistická zrážka ťažkých iónov (Ultrarelativistic Heavy Ion Collisions – URHIC).

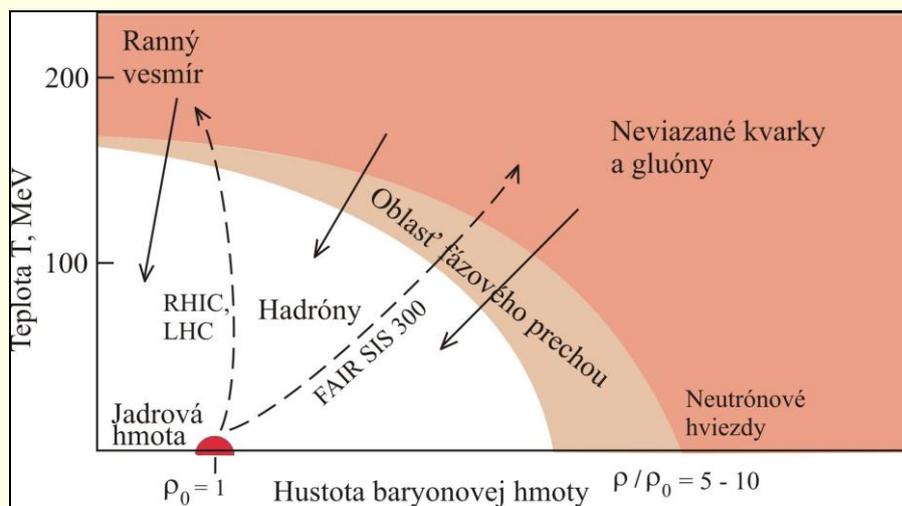
Vo fyzike vysokých energií interakcie sú odvodené z prvých princípov (gauge theories) a uvažovaná hmoty pozostáva väčšinou z jednotlivých samostatných častíc – hadrónov – kvarkov. Naopak, v jadrovej fyzike silná interakcia je tienená (shielded), preto môže byť opísaná iba fenomenológickými teóriami a hmoty pozostáva z rozsiahlych systémov, ktoré prejavujú kolektívne vlastnosti. Kombináciou aspektov fyziky elementárnych častíc (fyziky vysokých energií) s makroskopickými aspektmi jadrovej fyziky sa vytvára subjekt zrážok ťažkých iónov – štúdium objemnej hmoty, pozostávajúcej zo silne interagujúcich častíc (hadróny / kvarky). Túto novú oblasť možno preto nazvať hoci aj QCD – termodynamikou, alebo „fyzikou pevnej fáze „ elementárnych častíc. Energetická škála je daná hmotnosťou piónu, alebo limitujúcou tzv. Hegedornovou teplotou. Všetky tieto veličiny majú hodnotu rádovo 200 MeV. Uvažovaná fyzika je preto fyzikou mäkkých procesov, objektmi záujmu sú známe hadróny π, K, ρ, p, Λ a ľahké kvarky – u, d, s.

Obr. 15.1. Obrázok zo streamerovej komory získaná v experimente NA35 pri bombardovaní atómov ^{197}Au iónmi ^{32}S pri energii 200 AGeV.

Mnohé javy sú opisované termodynamickými veličinami ako teplota, hustota, entropia, atd. Obrázok 15.1 ukazuje fotografiu zo streamerovej komory zo zrážok iónov ^{32}S s terčovými jadrami ^{197}Au pri energii 200 GeV/A. Objasniť výsledok tejto zrážky nie je možné jednočasticovými

metódami, ale je nutné použiť makroskopické a štatistické koncepty: od častíc k štatistickým súborom, opisovaným QCD-termodynamikou (non-perturbative) v termínoch makroskopických premenných (teplota, tlak, ...).

Obr. 15.2. Fázový diagram silne interagujúcej hmoty, ktorý ukazuje hadrónovú fázu pri nízkej teplote a hustote baryónov, prechodnú (zmiešanú) fázu a fázu kvark-gluónovej plazmy. Spojité čiary znázorňujú trajektórie formy hmoty pri výbuchu supernov, vývoj po Big Bangu a možno aj pri súčasných jadrových reakciách ťažkých iónov na súčasných a budúcich urýchľovačoch.

Novú oblasť URHIC robí najzaujímavejšou hypotéza na báze QCD, že pri vysokých hustotách energie by hmota mala podstúpiť fázový prechod do nového stavu, do stavu kvark-gluónovej plazmy (QGP). Pri nízkych hustotách energie kvarky a gluóny sú viazané silnými silami do bezfarebných objektov – do hadrónov (confinement). Navyše kvarky vyžadujú veľkú efektívnu hmotnosť ($m_u \approx m_d \approx 300$ MeV, $m_s \approx 500$ MeV) prostredníctvom interakcie medzi nimi a s okolitým fyzikálnym vákuom (broken chiral symmetry). Pri zvyšovaní hustoty energie zvyšovaním teploty („zohrievaním“), alebo pri zvyšovaní hustoty hmoty („kompresia“) môže dôjsť k fázovému prechodu ku QGP, k pravému perturbatívnemu vákuu QCD kde partóny sú oslobodené od obmedzenia (are deconfined) a chirálna symetria je približne obnovená ($m_u \approx m_d \approx 5$ MeV, $m_s \approx 150$ MeV).

V kontexte štandardného modelu je štúdium týchto fázových prechodov, resp. fázových diagramov (obrázok 15.2) silne interagujúcej hmoty nie je len záujmom študovať a testovať QCD v jej prirodzenej škále (Λ_{QCD}), t.j. v non-perturbatívnom sektore, ale môže objasniť aj principiálnu otázku o povahe samotného obalu (confinement) a tiež proces spontánneho narušenia symetrie. Práve toto narušenie je zodpovedné za vznik „efektívnych“ hmotností kvarkov. Ranný Vesmír podstúpil tento fázový prechod pravdepodobne 10^{-5} s po Big Bangu.

Kritické javy sa môžu objasniť blízko hranice fázového prechodu, napríklad ďalekosiahle fluktuácie hustoty, čo môže mať dôležitý aspekt pre kozmologické procesy ako nukleosyntéza, tmavá hmota vo Vesmíre a rozsiahla štruktúra Vesmíru. V astrofyzike dynamika explózie supernov a stabilita neutrónových hviezd (hustota $\rho \approx 10 \rho$ jadrovej hmoty) závisí od stlačiteľnosti a preto od rovnice stavu jadrovej hmoty. Sú známe špekulácie, že jadro neutrónových hviezd pozostáva zo studenej QGP. Takto štúdium extrémnych stavov hmoty, vytvorených pri zrážkach veľmi energetických ťažkých jadier, dáva nám možnosť preniknúť do mnohých dôležitých aspektov v rôznych oblastiach fyziky.

15.2 ČASOVO-PRIESTOROVÝ VÝVOJ ZRÁŽKY ŤAŽKÝCH IÓNOV

Jadrá sú rozsiahlymi objektmi, preto ich geometria hrá dôležitú úlohu pri zrážkach ťažkých iónov. V prvom okamihu reakcie nukleón – nukleónové zrážky medzi dvoma silne kontrahovanými jadrami dôjde k prerozdeleniu časti pôvodnej energie na iné stupne voľnosti. Po krátkom čase,

obyčajne sa uvažuje rádove 1 fm/c ($3 \cdot 10^{-24}$ s) partóny materializujú vysoko vzbuđené QCD pole, pravdepodobne v stave rovnovážnej QGP. Systém sa rýchlo expanduje, najmä pozdĺžnym smerom, teplota sa takto znižuje a dosahuje kritickú hodnotu fázového prechodu T_C po niekoľkých fm/c. Potenciálna hmota potom zotrúva pomerne dlho v zmiešanej fáze. Musí dochádzať k prerozdeleniu mnohých stupňov voľnosti QGP (partóny) na menší počet, aký je možný v hadrónovej fáze, čo je viazané s uvoľňovaním veľkého množstva latentného „tepla“. V poslednej, hadrónovej fáze (hadrónový plyn, alebo hadrónová tekutina) systém ešte stále interaguje a expanduje k veľkým rozmerom, až kým nenastane „vymrazenie“, kedy interakcie zanikajú a častice voľne vylieťajú a je možné ich registrovať.

Podmienky pre štúdium fázových prechodov

Aby bolo možné použiť makroskopické veličiny, systém musí byť dostatočne veľký, t.j. väčší ako dosah silných interakcií ($\gg 1$ fm) a musí obsahovať mnoho častíc ($A \gg 1$).

Aby bolo možné použiť termodynamické veličín, systém musí byť v rovnováhe (alebo blízko k rovnovážnemu stavu) t.j. doba života musí byť väčšia ako relaxačná doba systému τ ($\tau \gg 1$ fm/c). To je možné dosiahnuť iba u systémov s dostatočne veľkým počtom interakcií.

Hustotu energie ε , potrebnej na tvorbu QGP predpovedá QCD na úrovni rádove 1 – 3 GeV/fm³, čo je ekvivalentné teplote $T_C = 150 - 200$ MeV, alebo hustote bariónov $\rho = 5 - 10$ x hustota normálnej jadrovej hmoty. Je nutné sa presvedčiť či takéto hustoty sú dosiahnuteľné v zrážkach ťažkých iónov.

Vzhľadom na rýchly vývoj experimentálnej techniky možno predpokladať, že pozorovatelia (spektátors) budú hrať významnú úlohu pri sledovaní procesu od prvej nukleón – nukleónovej zrážky až po vymrazenie, lebo dávajú signály z tých fáz vývoja, v ktorých vznikli a pritom ostali identické.

Priečna (transverzna) energia E_t , hustota energie ε , objem vymrazenia a doby života

Aby mohlo dôjsť k vytvoreniu QGP musia byť vytvorené potrebné podmienky:

- Musí byť dosiahnutá určitá hustota energie ε (energia/objem) v zrážkach ťažkých iónov.
- Musia sa vytvoriť experimentálne pozorovatelia (observables) ktorý vedú k určitému počtu konečných častíc s určitým rozdelením hybností.
- Musí byť prítomná významná priečna energia $E_t = E \sin \theta$ (transverse energy), ktorá je odnášaná kolmo na smer zväzku iónov. Absolútne množstvo priečnej energie, uvoľnenej v centrálnej zrážke $^{32}\text{S} + ^{238}\text{U}$ pri energii 200 GeV/A je 450 GeV a počet vyletujúcich nabitých častíc je okolo 600, čo o dva rády prevyšuje to, čo pozorujeme pri zrážke dvoch protónov pri rovnakej energii. Rozdelenie energie je ovládaná geometriou zrážky a počtom primárnych zrážok nukleón – nukleón. Pri periférálnych zrážkach, kde parameter zrážky $b \gg 0$ hodnota E_t bude malá, pri centrálnych zrážkach ($b \approx 0$) E_t bude predstavovať významnú časť celkovej energie zrážky.

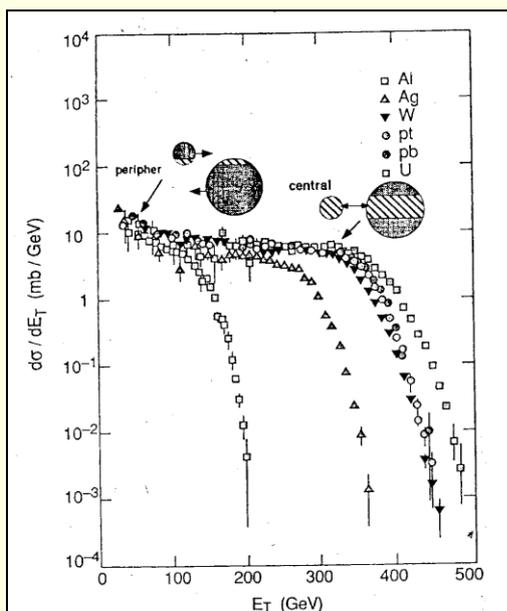
Dokonca aj také jemné geometrické efekty, akými sú deformácie jadra, sú viditeľné vo výsledkoch. Napríklad hmotnosť jadra ^{238}U je len málo väčšia, ako hmotnosť jadra ^{208}Pb , ale v prípade ^{238}U je priečna energia E_t podstatne väčšia, čo odráža veľkú kvadrupólovú deformáciu jadier ^{238}U . Vysoká hodnota E_t sa objavuje v tých prípadoch, keď elipsoidné jadro ^{238}U je orientované pozdĺžne, v smere zväzku iónov a takto efektívna hmotnosť jadra je ekvivalentá hmotnosti sférického jadra s počtom nukleónov $A = 400$!

- Hustota energie ε : Nemáme priame pozorovania o počiatkovej hodnote uvoľnenej energie, ani o počiatkovej veľkosti reakčného objemu, preto iba geometrické a kinematické úvahy môžu poskytnúť určité podklady na transformáciu nameranej konečnej energie na hustotu energie v počiatkovej fáze reakcie. Takto odhadnutá hustota energie ε je rádove 1 GeV/fm² pri experimentoch v Brookhavene (AGS) a okolo 2 – 4 GeV/fm³ v CERNe, čo korešponduje s

teplotou okolo 150 – 210 MeV. Tieto hodnoty sú 20-krát vyššie ako hustota energie v jadrách v základnom energetickom stave a 5-krát vyššie, ako hustota energie vo vnútri hadrónu. To znamená, že sú to hodnoty, plne postačujúce na fázový prechod hadrónovej hmoty do formy kvark-gluónovej plazmy.

- e) **Objemy a doby života:** Priestorovo-časový rozmer zdrojov, emitujúcich žiarenie alebo častice možno zmerať, v princípe, interferometriou žiarenia. Identické častice sú podriadené pravidlám kvantovej štatistiky; Symetrizácia (anti-) ich vlnovej funkcie vedie ku korelácii v fázovom priestore hybnosť–energia, čo je zas viazané, cez Fourierovu transformáciu, s časovo-priestorovou distribúciou zdroja. Táto metóda, pôvodne zavedená dvojicou Hanbury-Brown a Twist (HBT) v roku 1953 za účelom určovania polomeru hviezd, v súčasnosti sa využíva vo fyzike častíc na určovanie objemu vymrazenia (freeze-out volume) čo je objem, ohraničený povrchom, kde dochádza k posledným spätným rozptylom ulietajúcich častíc (surface of last rescattering). V prípade zrážok protón-protón a elektrón-pozitron sú pričné polomery, odvodené touto metódou, okolo 1 fm, čo je veľkosť hadrónov alebo kvark-gluónových strún (šnúr, strings). V prípade nízkoenergetických jadrových zrážok veľkosť interakčného objemu súhlasí s geometriou interakčnej oblasti (čo je vlastne dané rozmerom menšieho z interagujúcich jadier). V prípade ultrarelativistických zrážok boli namerané pričné polomery 5 – 6 fm, čo presahuje priemer projektilu viac ako 2-krát a indikuje veľký a chaotický zdroj, ktorý kolektívne expanduje z počiatočnej veľkosti 3 fm na konečný rozmer okolo 6 fm. Táto expanzia vedie aj nižšiemu limitu doby života $\tau \leq 3 \text{ fm}/c$.
- f) **Tepelná rovnováha:** rozdelenie hybností častíc pri tepelnej rovnováhe je dané Boltzmanovým zákonom, podľa ktorého priemerná hybnosť je úmerná teplote. Pri ultrarelativistických zrážkach pozdĺžna zložka hybnosti p_l je ťažko termalizovateľná, lebo počiatočný stav je veľmi asymetrický ($p_t = 0$, $p_l =$ hybnosť zväzku). Z uvedeného dôvodu iba priečna zložka hybnosti p_t je predmetom úvah. Hodnota priečnej hybnosti p_t , aspoň v princípe, môže byť priamou mierou teploty systému.

Obecnú charakteristiku rozdelenia p_t v interakciách protón – jadro (p-A) a jadro – jadro (A-A) možno vidieť na obrázku 15.3, kde je ukázaná závislosť účinného prierezu $d\sigma/dp_t^2$ pre negatívne častice (v podstate pre pióny) v reakciách p – W, O – W a S – W pre prípad centrálnych zrážok. Rozdelenie sa podstatne odlišuje od rozdelenia pre p-p zrážky. Vyššia hodnota p_t sa pripisuje v tepelnom modeli k významným kolektívnym tokom častíc.

Obr. 15.3.

Účinný prierez produkcie priečnej energie pri zrážke iónov ^{32}S s rôznymi terčovými jadrami (experiment NA34, CERN) pri energii 200 AGeV. Vnútorne obrázky ukazujú geometriu reakcie (peripher, central), ktoré zhruba korešponujú rôznymi oblasťami priečnej (transversal) energie E_T .

15.3 ČASTICE A SIGNÁLY Z KVARK-GLUÓNOVE PLAZMY

Teória má vážne problémy predpovedať čo sa udeje pri zrážke dvoch jadier s energiou niekoľko desiatok AGeV. Problém spočíva v silnej farebnej sile (color force), ktorá drží pohromade protóny, neutróny a jadrá. Táto sila je 100-krát silnejšia ako elektromagnetická. Navyše táto sila je prenášaná gluónmi, ktoré na rozdiel od fotónov interagujú medzi sebou. Teória, ktorá sa zaoberá silnou farebnou silou je kvantová chromodynamika – QCD.

Teória dokáže opisovať pôsobenie silných farebných síl iba vtedy, keď sú kvarky a gluóny veľmi blízko seba. Kvarky sú viazané k iným kvarkom a antikvarkom reťazcami gluónov. Tento reťazec pôsobí ako nejaká gumová šnúra. Keď dvojicu kvark – antikvark (mezón) odťahujeme od seba, táto gumová šnúra ich priťahuje späť konštantnou silou. Ako dôsledok, bola by potrebná nekonečne veľká sila na odseparovanie kvark – antikvarkovú dvojicu od seba. Voľné kvarky preto nie je možné pozorovať. Ale keď sú blízko seba, keď gumová šnúra je voľná, nepôsobia na seba navzájom. Takýto stav by sa mal nastať v kvark – gluónovej plazme. Navyše sa predpokladá, že celý priestor, ktorý sa nazýva „fyzikálnym vákuom“, je zaplnený kvark – antikvarkovými pármami, prítomnosť ktorých sa prejavuje iba nepriamo.

Pre určitú príčinu, ktorú pozná iba sama príroda, v normálnom vákuu ľavotočivé kvarky sú viazané s pravotočivými antikvarkami a naopak. Týmto aktom ale príroda narušila chirálnu symetriu, ktorá stanovuje, že ľavotočivé kvarky a antikvarky mali byť nezávislé od pravotočivých. Ale pri dostatočne vysokej teplote, alebo hustote, pomiešané dvojice, zaplňujúce vákuum, by sa mali rozpojiť a mala by nastať chirálna symetria.

Signály z kvark – gluónovej plazmy

Keď dôjde k vzájomnému prieniku dvoch vysokoenergetických jadier kvarky a gluóny jedného jadra budú interagovať s kvarkami a gluónmi druhého jadra prostredníctvom gluónových reťazcov. Keď sa budú jadrá od seba vzdalovať, tieto energetické reťazce sa popretrhávajú a na krátky okamih by sa mala vytvoriť plazma z voľných kvarkov a gluónov. QGP sa bude rýchlo ochladzovať a bude emitovať elektróny, pozitrony, muóny a antimuóny (leptóny). Väčšina kvarkov a gluónov sa kondenzuje do objektov, zložených z dvoch, alebo troch kvarkov, alebo antikvarkov. Niektoré z týchto „hadronov“ sa premenia na iné častice, ktoré sa môžu opäť rozpadáť. Akákoľvek evidencia o QGP sa bude nachádzať práve v týchto pozostatkoch. Nie je celkom jasné, aké javy, výskyt akých častíc bude indikovať, že jadrová hmota bola v stave QGP.

Najviac informácií by mali priniesť častice, ktoré budú vyletovať kolmo na smer nalietajúcich jadier, lebo tie musia pochádzať priamo z centra interakčného priestoru. Energia týchto častíc by mala indikovať, či boli vytvorené podmienky na vznik QGP. Analýza môže tiež ukázať, či teplota, indikovaná rozdelením hybnosti medzi časticami bola aspoň na krátky okamih rovnovážna. Práve toto by bolo indikáciou fázového prechodu hmoty. Uvedené efekty budú zrejme slabé a budú do veľkej miery prekryvané inými jadrovými efektmi, ktoré musia nutne doprevádzať zrážku dvoch vysokoenergetických jadier.

a) Pióny.

Ďalším aspektom evidencie QGP je spektrum piónov (a ich vzájomná korelácia), ktoré sa bude vytvárať pri zrážke. Môžu dať informáciu o veľkosti „ohnivej gule“ (fireball) prostredníctvom kvantovo-mechanických efektov, ktoré už boli predtým použité na určovanie veľkosti hviezd. V lepšom prípade by bolo možné určiť aj rýchlosť s akou narastá fireball.

b) Leptóny.

Určitú informáciu prinášajú aj elektróny, muóny a ich antičastice, ktoré sú necitlivé k silným interakciám. Kombináciou údajov o energii a hybnosti týchto častíc možno posúdiť, či elektrón a pozitron, alebo muón a antimuón, vznikli rozpadom určitých mezónov ako ϕ , alebo ρ -mezón. Každý z týchto mezónov, ak vznikli v chirálne symetrickej fáze hmoty (QGP), mohli by mať menšiu hmotnosť ako ich normálna hmota.

c) J/Ψ - mezóny.

Ďalším znakom QGP by mal byť pokles intenzity tvorby J/Ψ - mezónov. Tento mezón, charm kvark, viazaný s anticharm kvarkom, bude produkovaný vzácnejšie pri zrážke dvoch nukleónov. J/Ψ - mezón sa nemôže vytvárať v QGP, lebo bombardovanie okolitými časticami rozbije tento útvar. V experimentoch v CERNe pri zrážke jadier olova s energiou 17 AGeV bol už pozorovaný tento efekt, ale v prvých analýzach experimentálnych údajov nebola vylúčená ani iná príčina tohto efektu.

d) Kvarkonium.

Asi najsmelšou hypotézou signálov z QGP je predstava o možnej existencii aglomerátu mnohých podivných (strange) kvarkov. V QGP musí byť mnoho podivných kvarkov a mohli by, hypoteticky, sa spojiť s u a d kvarkami do nového objektu. Otázne je, či aj v prípade existencie mohli by byť detekované.

Sú aj ďalšie teoretické predstavy o vzniku neorientovaných chiralných kondenzátoch, porušenie nábojovej parity a mnoho ďalších.

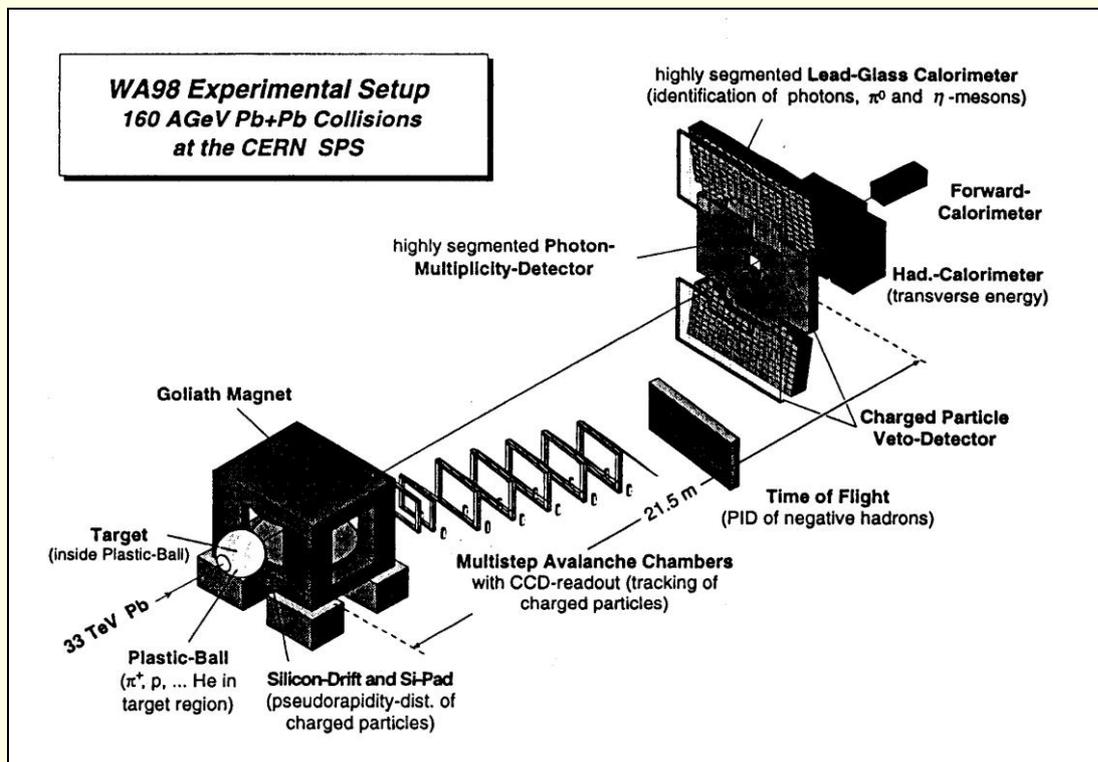
15.4 EXPERIMENTÁLNE VÝSLEDKY

Od roku 1986, kedy bol zahájený v Brookhavene a v CERNe výskum v oblasti ultrarelativistickej fyziky ťažkých iónov, bol získaný veľký objem experimentálnych poznatkov. Donedávna (1999) nebol získaný žiadny poznatok, ktorý by jednoznačne potvrdzoval vytvorenie QGP. V zrážkach ultrarelativistických iónov O, Si a S bolo prekonaných mnoho hraníc a bolo získaných mnoho cenných poznatkov pri pozorovaní hustej a silne interagujúcej hmoty formou zrážok ťažkých iónov.

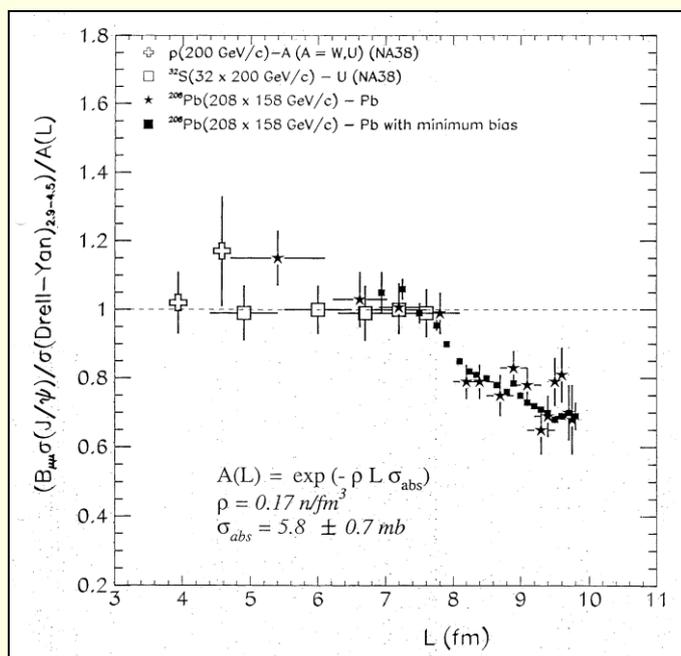
V ďalšom vývoji sa sústredila pozornosť na urýchlenie najťažších dostupných atómových jadier na ešte vyššie energie s cieľom dosiahnuť potrebné hustoty energie v oveľa väčšom objeme. V novembri 1994 sa začal v CERNe experiment sa Super Protón Synchrotrón (SPS) s iónmi olova Pb, urýchlenými na energiu 158 GeV/A, čo predstavuje celkovú energiu iónov Pb 33 TeV. Experimentálne zariadenie je ukázané na obrázku 15.4. Detekčný systém obsahuje hadrónový a fotónový spektrometer s veľkým uhlom záchyty (acceptance), detektory pre nabité častice a na meranie násobnosti fotónov, kalorimetre na meranie pozdĺžnej a priečnej energie. Zväzok iónov Pb s energiou 33 TeV prichádza zľava, kde interaguje s Pb terčom, umiestneným vo vnútri plastického detektora sférického tvaru. Plastický detektor obsahuje 655 $\Delta E - E$ modulov, rozložených do sférického tvaru a slúži na registráciu nabitých častíc a na identifikáciu π^+ a ľahkých iónov. Čerenkovský štart detektor, umiestnený 2 m ďalej od terča, vytvára štartovací signál pre preletové meranie. Časové rozlíšenie preletovej bázy je 27 ps, čo je najlepší výsledok, aký bol doteraz dosiahnutý v experimentoch s ťažkými iónmi.

Multiplicita nabitých častíc je meraná kombináciou kremíkového driftového detektora a kremíkového pad detektora, umiestneného 12,5 a 30 cm od terčika. Kremíkový drift detektor používa 280 mikrometrov hrubé plátky (wafer) s priemerom 10 cm a s 15 milimetrovou dierou v strede, aby mohli ďalej postupovať neinteragujúce častice zväzku. Ďalej nasleduje systém ďalších detektorov a kalorimetrov: viacvrstvomá lavínová komora, prieletový detektor, veto detektor nabitých častíc, vysoko segmentovaný kalorimeter s olovnatého skla (identifikácia fotónov, π^0 a η mezónov), hadrónový kalorimeter (meranie priečnej energie) a úzko smerový kalorimeter (forward calorimeter).

Detailnejší obraz o celom systéme detektorov a ich účelu možno získať z tabuľky 15.1, kde sú uvedené merané veličiny, použité typy detektorov a kalorimetrov a fyzikálny cieľ jednotlivých meraní. Ako vidieť ide o veľmi komplexný a zložitý detekčný systém, čo je dôsledkom poznania, že iba komplexná analýza všetkých dostupných parametrov interakcie ultrarelativistickej zrážky ťažkých jadier môže poskytnúť informácie, ktoré by mohli viesť k poznatku o fázovom prechode hadrónovej hmoty do fázy kvark-gluónovej plazmy.

Obr. 15.4. Experimentálne usporiadanie experimentu WA98 (CERN) v roku 1995.

Obr. 15.5. Tvorba J/ψ mezónov v rôznych experimentoch pri rôznych energiách.

V januári 2000 CERN zverejnil závery, ktoré boli urobené na základe podrobnej analýzy všetkých experimentov, zameraných na túto problematiku. Na základe týchto analýz boli urobené závery, že s vysokou pravdepodobnosťou v posledných experimentoch došlo k prechodu hadrónovej hmoty do fázy kvark-gluónovej plazmy.

Najvýraznejším signálom tejto skutočnosti by mala byť potlačená tvorba J/ψ -mezónov. J/ψ je vytvorený z charm kvarku a charm antikvarku a je vzácny, lebo charm kvarky sú veľmi ťažké a môžu byť vytvorené iba v najpočiatočnej fáze zrážky, keď hadróny zrážajúcich sa jadier

majú ešte plnú energiu. Podľa teoretických výpočtov tvorba J/Ψ v prítomnosti kvark – gluónovej plazmy by mala byť potlačená. Významná redukcia J/Ψ , opúšťajúcich fireball by mal byť signálom, indikujúcim, že v počiatočnej fáze zrážky horúca QGP bola prítomná. Práve potlačenie tvorby J/Ψ bol pozorovaný v posledných experimentoch v CERNe ako dokumentuje aj obrázok 15.5.

Tab. 15.1. Merané veličiny, použité detekčné systémy a fyzikálne ciele v experimente WA98 (CERN)1995).

Measured Quantity	Detector	Physics Objective
Global Measurements: $E_T, dE_T/d\eta, E_{forward}$ $N_{ch}, dN_{ch}/d\eta$ $N_\gamma, dN_\gamma/dy$	MIRAC,ZDC Si-Drift, Si-Pad PMD	Centrality of collision, local energy density, Degree of Nuclear Stopping Entropy density, Flow, Intermittency
Charged hadrons: p_T spectra for $\pi^\pm, K^\pm, p, \bar{p}$ Antinuclei K/π ratios $\phi \rightarrow K^+K^-$ HBT (pions and kaons)	MSAC+TOF	Collision dynamics, baryon density, Stopping power, Degree of thermalization Strangeness production Evolution of the collision, Space time systematics
Photons and Neutral Mesons: Excess of Direct photons p_T spectra of π^0, η	Lead-glass Calorimeter	Thermal radiation of hot dense matter Dynamics, Strangeness in η
Correlated Signals: N_γ/N_{ch} Various Correlations: viz., N_γ/N_{ch} vs E_T or, N_γ/N_{ch} vs HBT radius etc.	Si dets + PMD Combination of all the detectors	Isospin correlations and fluctuations related to formation of disoriented chiral condensates (DCC's). Correlated signals from Quark-Gluon Plasma, DCC, etc.

Pri zrážkach pp a e^-e^+ podiel vytvorených podivných (strange) kvarkov je 0,2, ale pri zrážkach vysoko energetických atómových jadier je tento podiel 0,4. Keď po zrážke už došlo k vytvoreniu hadrónov z vymrzenej QGP, praktický sa už nemôžu vytvárať podivné kvarky. Väčšina z pozorovaných extra podivných kvarkov musela byť preto vytvorená ešte predtým, ako sa vytvorili hadróny, čiže vo fáze interagujúcej QGP. Jediná známa možnosť „vidieť“ kvarky priamo, je detekcia elektromagnetického žiarenia (fotónov), emitovaných nimi. Problém je v tom, že popri týchto fotónov je emitovaných inými súbežnými procesmi mnoho ďalších fotónov, ktoré vyvárajú veľmi silné pozadie. V jednom z experimentov v CERNe bola sledovaná tvorba fotónov pri zrážke vysoko relativistických jadier a bol zaznamenaný zvýšený výskyt fotónov v počiatočnej fáze zrážky. Zatiaľ však nie je dostatok údajov, že zvýšená emisia fotónov je viazaná s kvark – gluónovou fázou hmoty.

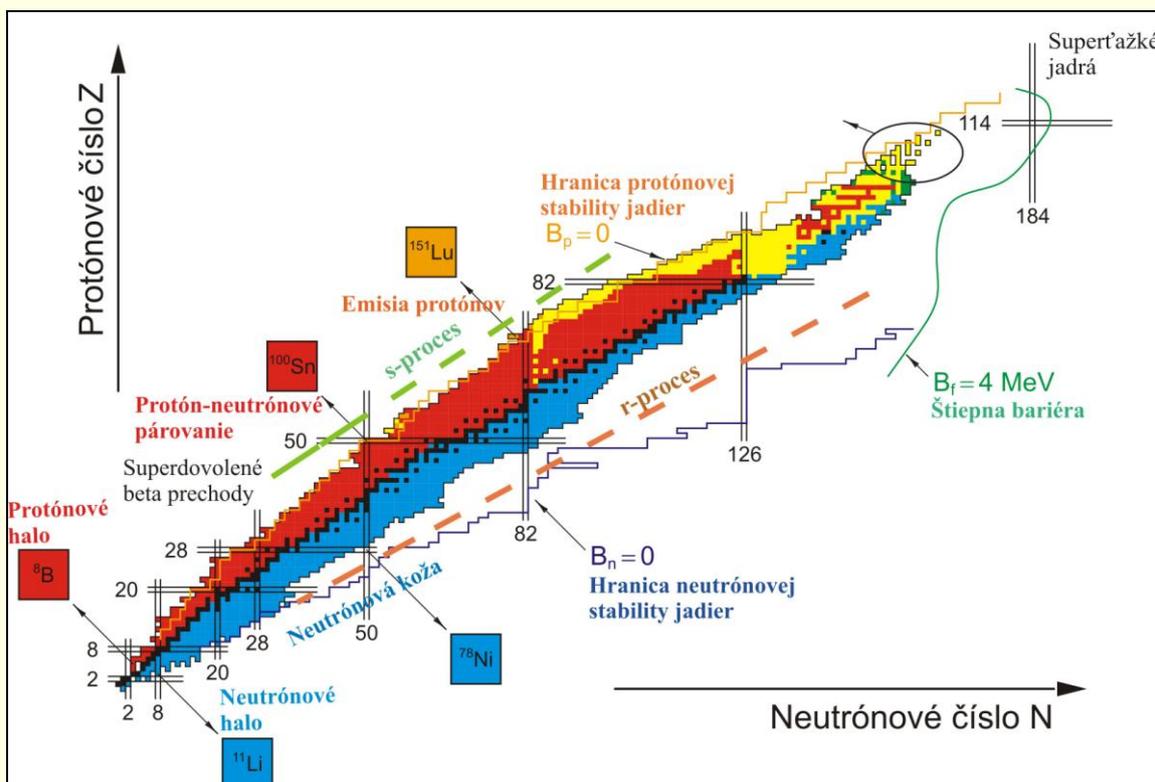
Priebeh zrážky jadier, pri ktorých dochádza k tvorbe QGP možno opísať v 5-tych krokoch:

- Dve jadrá, ktoré sa zrážajú, deponujú energiu v reakčnej zóne. Deponovaná energia sa zmaterializuje vo forme kvarkov a gluónov, ktoré silne interagujú medzi sebou. Tento veľmi hustý počiatkový stav má hustotu energie 3 – 4 GeV/fm³ a ekvivalentnú teplotu okolo 240 MeV.
- Tieto podmienky potláčajú tvorbu J/Ψ -mezónov, zvýraznia tvorbu podivnosti (enhance strangness) a začne sa expanzia k vytvoreniu fireballu. Kvark – gluónová plazma sa začne ochladzovať a stáva sa riedšou.
- Pri hustote energie okolo 1 GeV/fm³ (a teplote okolo 170 – 180 MeV), kvarky a gluóny sa kondenzujú do hadrónov a tvorba a výskyt rôznych druhov vyletujúcich častíc je zakončená.
- Pri hustote energie okolo 50 MeV/fm³ (teplota okolo 100 – 120 MeV) hadróny prestanú medzi sebou interagovať úplne a fireball sa vymrazí. V tomto bode fireball expanduje s rýchlosťou, ktorá prevyšuje polovicu rýchlosti svetla.

LITERATÚRA

Scientific America, March 1999 J. Schukraft, Nuclear Physics Vol. 2 No.2. 1992.
 Quark matter story, CERN PR.02.2000 – 10.2.2000

16. PERSPEKTÍVY JADROVÉHO VÝSKUMU VYUŽITÍM JADROVÝCH REAKCIÍ

Obr. 16.1. Tabuľka izotopov. Schematicky sú vyznačené najdôležitejšie fyzikálne javy, ktoré mohli byť skúmané pomocou rádioaktívnych zväzkov.

16.1 ŠTRUKTÚRA JADIER A LIMITY STABILITY

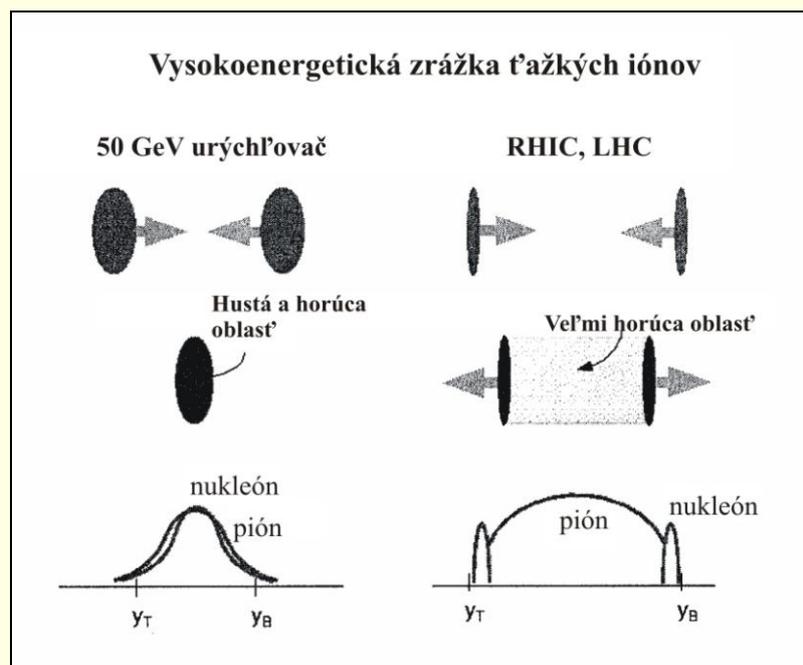
I. Pozornosť jadrovej fyziky sa stále viac sústreďuje na vlastností jadier na hraniciach jadrovej stability. Jedným z nových fenoménov sú neutronovo-bohaté **haló jadrá**, ktoré majú normálne jadro, ktoré je obklopené mrakom voľnejšie viazaných neutrónov. Typickým haló jadrom je ${}^6_3\text{Li}$, ale bol objavený celý rad ďalších haló jadier a výskum ďalej pokračuje. Predpokladá sa, a experiment to potvrdzuje, že ťažšie atómové jadrá majú výraznú **neutrónovú kožu**. Takéto jadrá majú veľmi rozdielny profil protónovej a neutrónovej štruktúry.

II. Za posledné roky bolo vo fragmentačných reakciách identifikovaných mnoho desiatok štiepných produktov v oblasti hmotností, kde prebieha **r-proces**, teda v oblasti, v ktorej vo vesmíre prebiehala tvorba atómov, ťažších ako železo. Poznanie hmotností a polčasov premeny týchto neutronovo-bohatých jadier a tiež účinného prierezu záchytu neutrónov týmito jadrami, má zásadný význam pre kvantitatívne pochopenie týchto procesov.

III. Sú rôzne indikácie, že u veľmi neutrónovo bohatých jadier dochádza k útlmu sily vrstvovej štruktúry, napríklad jadrá okolo polo-magického jadra ${}^{32}_{12}\text{Mg}_{20}$ už nie sú sférické, ale ako sa ukazuje, sú **superdeformované**. Aj výskyt prvkov indikuje zoslabovanie vrstvovej sily blízko neutrónových čísel $N = 50, 82$.

IV. Sila vrstvového efektu ako funkcia protónového čísla Z je skúmaná pri pokusoch o rozšírenie periodickej tabuľky prvkov k vyšším protónovým číslam. **Supertťažké jadrá**, ktoré sú viazané iba vďaka silnému vrstvomému efektu, boli syntetizované v niekoľkých laboratóriách. Rôzne teoretické modely predpovedajú uzavretie protónovej vrstvy pri $Z = 114, 120$, alebo 126 . Vzhľadom na zložitosť tohto problému riešenie môže dať najskôr laboratórna syntéza ďalších supertťažkých jadier, ale aj experiment má svoje limity.

V. Na protónovo-bohatej strane tabuľky nuklidov zvlášť zaujímavým bude štúdium **emiterov oneskorených protónov**, **párovanie protón-neutrón** a určenie V_{ud} matricového elementu matrice Kobayashi-Maskawa zo **superdovolených β -prechodov**.

Obr. 16.2. Schematická ilustrácia zrážky ťažkých iónov v rôznych energetických režimoch. Pri zrážkach protónov s energiou 50 GeV, alebo ťažkých iónov s energiou 25 AGeV sa vytvára interakčná zóna s veľkou hustotou baryónov, ale pri ultra-relativistických zrážkach (RHIC, LHC) sa vytvára zóna, ktorá pri extrémnych teplotách je skoro úplne zbavená baryónov.

Sú dva komplementárne prístupy k vytvoreniu zväzkov exotických jadier, ktoré sú nevyhnutné k dosiahnutiu uvedených nových oblastí záujmu:

a) **Metóda ISOL.** Pri metóde ISOL veľmi intenzívny zväzok, väčšinou protónov, dopadá na hrubý terč, kde sú vytvárané exotické jadrá v trieštivých (spallation) reakciách. Vytvorené jadrá sa difundujú von z terča a sú prenášané do iónového zdroja. Jadrá, ktoré sú objektom záujmu sú selektované on-line kinematickým separátorom a sú urýchlené. Tento proces sa uskutočňuje napríklad pri ISOLDE (CERN), SPIRAL (GANIL) a ISAC (TRIUMF) a v niekoľkých ďalších laboratóriách. Vzhľadom na časovú škálu difúzneho procesu túto metódu možno použiť iba v prípade exotických jadier s dobou života od 0,1 s vyššie.

b) **Fragmentácia projektilov** spojená so separáciou za letu (in-flight separation) Pri fragmentácii projektilu zväzok ťažkých iónov prechádza cez terč, kde pri fragmentácii projektilu vznikajú aj exotické jadrá, ktoré sú in-line separované v kinematickom separátore. Vybrané exotické jadrá môžu byť v ďalšom procese spomalené a zhromažďované v zásobnom prstenci. Táto metóda je použiteľná pri jadrách s dobou života nad 10 μ s. Je aplikovaná v GSI Darmstadt, RIKEN (Japonsko) a v ďalších laboratóriách. V prípade jadier s dobou života niekoľko sekúnd a viac kvalitu takéhoto sekundárneho zväzku možno výrazne zlepšiť (rozptyl hybností, priemer a paralelnosť zväzku) použitím stochastického a/alebo elektrónového ochladzovania v zásobnom prstenci.

VI. Doteraz bolo veľmi ťažké ustanoviť kvarkový efekt v jadrách: kvarky sú uzavreté vo vnútri nukleónov a až tie majú relevantné stupne voľnosti v jadrovej spektroskopii. Vzhľadom na podivnosť kvarkového zloženia hyperónov, tieto možno odlíšiť od nukleónov. To možno využiť na implantáciu hyperónov do nukleónových orbít v jadre, ktoré sú už obsadené nukleónmi a to bez toho, aby bol porušený Pauliho princíp. Toto umožní testovať jadrový vrstvomý model pre hlboko viazané stavy, ktoré nie sú dosiahnuteľné s dostatočným rozlíšením v iných typoch jadrových reakcií.

Λ - **hyperjadrá** boli úspešne produkované a študované v laboratóriách CERN, Fermilab, BNL a KEK s použitím (π^+ , K^+) reakcie a magnetického spektrometra s rozlíšením 2 MeV. Úplne nové možnosti sa otvoria pri skúmaní týchto jadier precíznou gama spektrometriou, akú umožní použitie 4π multi-Ge detektorových sústav. Bude asi možné rozlíšiť prekrývajúce sa energetické štruktúry v spektre Λ -väzby a vlastných vzbudенých stavov napríklad ^{11}C .

16.2 VLASTNOSTI HADRÓNŮV V STLAČENEJ JADROVEJ HMOTE

Novšou oblasťou záujmu je aj štúdium vlastností jadrovej hmoty, stlačenej do vysokej bariónovej hustoty. Na ľavej strane obr. 16.2 je ilustrovaný proces interakcie jadier pri energii 50 GeV. V silne stlačenej interakčnej zóne sa vytvorí tzv. fireball, nukleóny a vytvárajú sa pióny sa hromadia pri strednej rapidite (midrapidity) v sústave centra nukleón-nukleón. Pri centrálnej zrážke nezostanú žiadne pozostatky terčových a bombardujúcich jadier. Naopak, pri ultra-relativistických zrážkach (pravá časť obr. 16.2), aké sa dosahujú v RHIC a LHC, možno očakávať pri strednej rapidite vytvorenie horúcej oblasti s veľmi vysokou hustotou energie, ktorá je skoro voľná od baryónov. Tieto podmienky sú dostačujúce na vytvorenie **kvark-gluónovej plazmy**, ktorá s postupom času sa hadronizuje do piónov a druhých mezónov.

ZÁVER

Fyzika jadrových štruktúr má perspektívnu budúcnosť. Laboratórne zariadenia na produkciu rádioaktívnych zväzkov, ktoré sú postupne budované a uvádzané do činnosti, poskytujú nové možnosti pre túto oblasť. Použitie moderných gama-spektrometrov rozšíri spektroskopiu s veľkou rozlišovacou schopnosťou do podivnostného stupňa voľnosti, do oblasti fyziky hypernukleónov a otvorí nové oblasti štúdia jadrovej hmoty pri najvyšších hustotách baryónov.

Táto oblasť je poháňaná s nedávno objavenou evidenciou stredne modifikovaných hadrónov, založenou na štúdiu produkcie a šírenia sa K-mezónov v jadrovom prostredí a na možných zmenách hmotnosti vektorových mezónov vychádzajúc s pozorovaných e^+e^- spektier. Vo fyzike hadrónov je hlavná pozornosť obrátená na potvrdenie existencie glueball, hybridov a rôznych typov hyperónov. A konečne fyzikálny potenciál elektrón – pozitronových koliderov asi umožní zistiť ako sú komplexné objekty – baryóny a mezóny – vytvárané z elementárnych partónov a ako sa vytvára efektívny stupeň voľnosti v QCD.

LITERATÚRA

1. Introduction to Nuclear Reactions, C. A. Bertulani and P. Danielewicz, Institute of Physics Publishing (Graduate Student Series in Physics), Bristol and Philadelphia, 2004, SBN 0 7503 09326.
2. Introductory Nuclear Physics, P. E. Hodgson, E. Gadioli and E. Gadioli Erba, Oxford University Press, 2000. ISBN 0 19 851897 8.
3. Fundamentals In Nuclear Physics, J-L. Basdevant, J. Rich, M. Spiro, Springer 2004, ISBN 0-387-01672-4.
4. Nuclear and Particle Physics, B.R. Martin, JohnWiley & sons, Ltd. 2007, ISBN-13 978-0470-02532-1.
5. Eksperimentalnaja jadernaja fizika, K. M. Muchin, Energoatomizdat Moskva 1983.
6. Fyzika atomového jadra, T. Mayer-Kuckuk, SNTL Praha 1979.
7. Atomy, jadra, častice, I. Ulehla, M. Suk, Z. Trka, ACADEMIA PRAHA 1990
8. Tabuľka hmotnostných deficitov. V. Metag, GSI Preprint-98-27, May 1998. (► Príloha 1)

Návrat z acrobat readera - ✖ (zatvorením okna)

Príloha 1:

Tabuľka hmotnostných deficitov (V. Metag, GSI Preprint-98-27, May1998

A.H. Wapstra, G. Audi, and R. Hoekstra Masses

† Nuclide is unstable to one-particle emission

‡ Nuclide is unstable to two-particle, but not one particle emission

Isotope	Mass Excess	Isotope	Mass Excess	Isotope	Mass Excess	Isotope	Mass Excess	Isotope	Mass Excess	Isotope	Mass Excess
¹ n	8.071	¹² O	32.060±0.040	³⁴ Mg	8.440±0.700	³³ Cl	-21.003	⁴³ Sc	-36.187±0.002	⁶⁰ Mn	-52.900±0.100
¹ H	7.289	¹³ O	23.113±0.010	³⁵ Mg	14.680±0.500	³⁴ Cl	-24.440	⁴⁴ Sc	-37.815±0.002	⁴⁸ Fe	-18.130±0.110
² H	13.136	¹⁴ O	8.006	²² Al	18.090±0.070	³⁵ Cl	-29.013	⁴⁵ Sc	-41.069±0.001	⁴⁹ Fe	-24.580±0.160
³ H	14.950	¹⁵ O	2.855	²³ Al	6.767±0.025	³⁶ Cl	-29.522	⁴⁶ Sc	-41.758±0.001	⁵⁰ Fe	-34.470±0.060
⁴ H	25.840±0.380	¹⁶ O	-4.737	²⁴ Al	-0.055±0.004	³⁷ Cl	-31.761	⁴⁷ Sc	-44.330±0.002	⁵¹ Fe	-40.217±0.015
³ He	14.931	¹⁷ O	-0.809	²⁵ Al	-8.915	³⁸ Cl	-29.798	⁴⁸ Sc	-44.492±0.005	⁵² Fe	-48.331±0.010
⁴ He	2.424	¹⁸ O	-0.782	²⁶ Al	-12.210	³⁹ Cl	-29.802±0.002	⁴⁹ Sc	-46.558±0.004	⁵³ Fe	-50.943±0.002
⁵ He	11.390±0.050	¹⁹ O	3.332±0.002	²⁷ Al	-17.197	⁴⁰ Cl	-27.530±0.040	⁵⁰ Sc	-44.537±0.016	⁵⁴ Fe	-56.250±0.001
⁶ He	17.592	²⁰ O	3.796±0.001	²⁸ Al	-16.851	⁴¹ Cl	-27.400±0.150	⁵¹ Sc	-43.218±0.020	⁵⁵ Fe	-57.476±0.001
⁷ He	26.110±0.030	²¹ O	8.066±0.015	²⁹ Al	-18.215±0.001	⁴² Cl	-24.420±0.200	⁵² Sc	-40.060±0.300	⁵⁶ Fe	-60.603±0.001
⁸ He	31.598±0.007	²² O	9.440±0.090	³⁰ Al	-15.890±0.040	⁴³ Cl	-23.130±0.060	⁵³ Sc	-38.230±0.510	⁵⁷ Fe	-60.178±0.001
⁹ He	40.810±0.120	²³ O	14.540±0.700	³¹ Al	-15.050±0.070	⁴⁴ Cl	-20.010±0.300	⁴⁰ Ti	-9.063±0.011	⁵⁸ Fe	-62.151±0.001
		²⁴ O	18.790±0.900	³² Al	-11.210±0.300	³¹ Ar	11.660±0.200	⁴¹ Ti	-15.690±0.013	⁵⁹ Fe	-60.661±0.001
⁴ Li	25.120±0.300	¹⁴ F	33.610±0.400	³³ Al	-8.840±0.400	³² Ar	-2.180±0.050	⁴² Ti	-25.121±0.006	⁶⁰ Fe	-61.406±0.004
⁵ Li	11.680±0.050	¹⁵ F	16.770±0.130	³⁴ Al	-3.660±0.500	³³ Ar	-9.380±0.030	⁴³ Ti	-29.320±0.007	⁶¹ Fe	-58.919±0.020
⁶ Li	14.085	¹⁶ F	10.680±0.008	³⁵ Al	-0.660±0.500	³⁴ Ar	-18.379±0.003	⁴⁴ Ti	-37.548±0.001	⁶² Fe	-58.896±0.015
⁷ Li	14.907	¹⁷ F	1.951	³⁶ Al	5.050±0.600	³⁵ Ar	-23.048±0.001	⁴⁵ Ti	-39.006±0.001	⁶³ Fe	-55.190±0.060
⁸ Li	20.945	¹⁸ F	0.873	²³ Si	23.530±0.300	³⁶ Ar	-30.230	⁴⁶ Ti	-44.125±0.001	⁵⁰ Co	-17.980±0.200
⁹ Li	24.954±0.002	¹⁹ F	-1.487	²⁴ Si	10.755±0.019	³⁷ Ar	-30.948	⁴⁷ Ti	-44.931±0.001	⁵¹ Co	-27.420±0.200
¹⁰ Li	33.840±0.250	²⁰ F	-0.017	²⁵ Si	3.827±0.010	³⁸ Ar	-34.715	⁴⁸ Ti	-48.487±0.001	⁵² Co	-34.287±0.022
¹¹ Li	40.900±0.110	²¹ F	-0.047±0.001	²⁶ Si	-7.145±0.003	³⁹ Ar	-33.241±0.005	⁴⁹ Ti	-48.558±0.001	⁵³ Co	-42.639±0.018
⁶ Be	18.374±0.005	²² F	2.830±0.030	²⁷ Si	-12.385	⁴⁰ Ar	-35.039±0.001	⁵⁰ Ti	-51.426±0.001	⁵⁴ Co	-48.007±0.001
⁷ Be	15.768	²³ F	3.350±0.170	²⁸ Si	-21.492	⁴¹ Ar	-33.066±0.001	⁵¹ Ti	-49.726±0.001	⁵⁵ Co	-54.025±0.001
⁸ Be	4.941	²⁴ F	7.780±0.400	²⁹ Si	-21.895	⁴² Ar	-34.420±0.040	⁵² Ti	-49.464±0.007	⁵⁶ Co	-56.037±0.002
⁹ Be	11.347	²⁵ F	10.940±0.600	³⁰ Si	-24.433	⁴³ Ar	-31.980±0.070	⁵³ Ti	-46.830±0.100	⁵⁷ Co	-59.342±0.001
¹⁰ Be	12.607	²⁶ F	17.700±0.900	³¹ Si	-22.950	⁴⁴ Ar	-32.260±0.020	⁵⁴ Ti	-45.530±0.300	⁵⁸ Co	-59.844±0.001
¹¹ Be	20.174±0.006	¹⁶ Ne	23.989±0.020	³² Si	-24.081±0.001	⁴⁵ Ar	-29.720±0.060	⁴² V	-8.220±0.300	⁵⁹ Co	-62.226±0.001
¹² Be	25.077±0.015	¹⁷ Ne	16.480±0.050	³³ Si	-20.492±0.016	⁴⁶ Ar	-29.720±0.040	⁴³ V	-17.920±0.200	⁶⁰ Co	-61.646±0.001
¹³ Be	35.000±0.500	¹⁸ Ne	5.319±0.005	³⁴ Si	-19.958±0.015	⁴⁷ Ar	-25.910±0.100	⁴⁴ V	-23.800±0.100	⁶¹ Co	-62.897±0.001
¹⁴ Be	40.100±0.130	¹⁹ Ne	1.751	³⁵ Si	-14.320±0.050	³³ K	8.000±0.400	⁴⁵ V	-31.875±0.017	⁶² Co	-61.423±0.019
⁷ B	27.870±0.070	²⁰ Ne	-7.047±0.001	³⁶ Si	-13.260±0.500	³⁴ K	-1.480±0.300	⁴⁶ V	-37.075±0.001	⁶³ Co	-61.839±0.020
⁸ B	22.920±0.001	²¹ Ne	-5.737±0.001	³⁷ Si	-7.000±0.500	³⁵ K	-11.167±0.020	⁴⁷ V	-42.004±0.001	⁶⁴ Co	-59.791±0.020
⁹ B	12.415±0.001	²² Ne	-8.027±0.001	³⁸ Si	-5.360±0.600	³⁶ K	-17.425±0.008	⁴⁸ V	-44.474±0.002	⁶⁵ Co	-59.160±0.050
¹⁰ B	12.050	²³ Ne	-5.156±0.002	²⁵ P	22.080±0.400	³⁷ K	-24.798±0.001	⁴⁹ V	-47.956±0.001	⁵² Ni	-22.640±0.070
¹¹ B	8.668	²⁴ Ne	-5.950±0.010	²⁶ P	11.260±0.300	³⁸ K	-28.802	⁵⁰ V	-49.219±0.001	⁵³ Ni	-29.380±0.160
¹² B	13.369±0.001	²⁵ Ne	-2.060±0.040	²⁷ P	-0.750±0.040	³⁹ K	-33.806±0.001	⁵¹ V	-52.199±0.001	⁵⁴ Ni	-39.210±0.050
¹³ B	16.562±0.001	²⁶ Ne	0.440±0.070	²⁸ P	-7.161±0.004	⁴⁰ K	-33.534±0.001	⁵² V	-51.438±0.001	⁵⁵ Ni	-45.330±0.011
¹⁴ B	23.664±0.021	²⁷ Ne	6.410±0.500	²⁹ P	-16.951	⁴¹ K	-35.558±0.001	⁵³ V	-51.846±0.003	⁵⁶ Ni	-53.901±0.011
¹⁵ B	28.970±0.022	²⁸ Ne	10.780±0.800	³⁰ P	-20.200	⁴² K	-35.020±0.001	⁵⁴ V	-49.889±0.015	⁵⁷ Ni	-56.077±0.003
¹⁶ B	37.140±0.400	¹⁸ Na	25.320±0.400	³¹ P	-24.441	⁴³ K	-36.593±0.009	⁵⁵ V	-49.150±0.100	⁵⁸ Ni	-60.225±0.001
¹⁷ B	43.310±0.500	¹⁹ Na	12.928±0.012	³² P	-24.305	⁴⁴ K	-35.810±0.040	⁵⁶ V	-46.110±0.300	⁵⁹ Ni	-61.153±0.001
¹⁸ B	52.280±0.860	²⁰ Na	6.839±0.007	³³ P	-26.338±0.001	⁴⁵ K	-36.614±0.010	⁴⁴ Cr	-13.450±0.030	⁶⁰ Ni	-64.470±0.001
¹⁹ B	59.360±1.030	²¹ Na	-2.189±0.002	³⁴ P	-24.557±0.001	⁴⁶ K	-35.418±0.016	⁴⁵ Cr	-19.410±0.100	⁶¹ Ni	-64.219±0.001
⁸ C	35.094±0.024	²² Na	-5.185±0.001	³⁵ P	-24.857±0.001	⁴⁷ K	-35.696±0.008	⁴⁶ Cr	-29.472±0.020	⁶² Ni	-66.745±0.001
⁹ C	28.913±0.002	²³ Na	-9.532	³⁶ P	-20.251±0.013	⁴⁸ K	-32.122±0.024	⁴⁷ Cr	-34.553±0.014	⁶³ Ni	-65.512±0.001
¹⁰ C	15.699	²⁴ Na	-8.420	³⁷ P	-19.260±0.300	⁴⁹ K	-30.770±0.300	⁴⁸ Cr	-42.818±0.007	⁶⁴ Ni	-67.098±0.001
¹¹ C	10.650	²⁵ Na	-9.360±0.001	³⁸ P	-14.160±0.400	⁵⁰ K	-25.520±0.300	⁴⁹ Cr	-45.328±0.002	⁶⁵ Ni	-65.124±0.001
¹² C	0.000	²⁶ Na	-6.904±0.016	³⁹ P	-12.500±0.400	³⁵ Ca	4.450±0.060	⁵⁰ Cr	-50.257±0.001	⁶⁶ Ni	-66.029±0.016
¹³ C	3.125	²⁷ Na	-5.600±0.040	⁴⁰ P	-7.020±0.500	³⁶ Ca	-6.440±0.040	⁵¹ Cr	-51.447±0.001	⁶⁷ Ni	-63.743±0.019
¹⁴ C	3.020	²⁸ Na	-1.140±0.140	²⁷ S	18.220±0.200	³⁷ Ca	-13.159±0.022	⁵² Cr	-55.414±0.001	⁶⁸ Ni	-63.483±0.017
¹⁵ C	9.873	²⁹ Na	2.650±0.150	²⁸ S	4.130±0.160	³⁸ Ca	-22.059±0.005	⁵³ Cr	-55.282±0.001	⁶⁹ Ni	-60.460±0.150
¹⁶ C	13.694±0.004	³⁰ Na	8.210±0.250	²⁹ S	-3.160±0.050	³⁹ Ca	-27.275±0.002	⁵⁴ Cr	-56.930±0.001	⁵⁴ Cu	-21.210±0.500
¹⁷ C	21.035±0.017	³¹ Na	11.830±0.580	³⁰ S	-14.063±0.003	⁴⁰ Ca	-34.846±0.001	⁵⁵ Cr	-55.105±0.001	⁵⁵ Cu	-31.630±0.300
¹⁸ C	24.920±0.030	³² Na	16.550±0.740	³¹ S	-19.045±0.001	⁴¹ Ca	-35.137±0.001	⁵⁶ Cr	-55.290±0.010	⁵⁶ Cu	-38.584±0.017
¹⁹ C	32.630±0.300	³³ Na	21.470±1.140	³² S	-26.016	⁴² Ca	-38.547±0.001	⁵⁷ Cr	-52.690±0.200	⁵⁷ Cu	-47.350±0.050
²⁰ C	37.070±0.900	³⁴ Na	26.650±3.570	³³ S	-26.586	⁴³ Ca	-38.408±0.001	⁵⁸ Cr	-52.050±0.300	⁵⁸ Cu	-51.662±0.002
¹⁰ N	39.700±0.400	²⁰ Mg	17.570±0.027	³⁴ S	-29.932	⁴⁴ Ca	-41.469±0.001	⁴⁶ Mn	-12.470±0.400	⁵⁹ Cu	-56.353±0.001
¹¹ N	24.890±0.140	²¹ Mg	10.913±0.016	³⁵ S	-28.846	⁴⁵ Ca	-40.812±0.001	⁴⁷ Mn	-22.650±0.200	⁶⁰ Cu	-58.344±0.002
¹² N	17.338±0.001	²² Mg	-0.397±0.001	³⁶ S	-30.664	⁴⁶ Ca	-43.140±0.002	⁴⁸ Mn	-29.211±0.021	⁶¹ Cu	-61.982±0.001
¹³ N	5.345	²³ Mg	-5.473±0.001	³⁷ S	-26.896	⁴⁷ Ca	-42.345±0.002	⁴⁹ Mn	-37.611±0.024	⁶² Cu	-62.797±0.004
¹⁴ N	2.863	²⁴ Mg	-13.933	³⁸ S	-26.861±0.007	⁴⁸ Ca	-44.214±0.004	⁵⁰ Mn	-42.625±0.001	⁶³ Cu	-65.578±0.001
¹⁵ N	0.101	²⁵ Mg	-13.192	³⁹ S	-23.000±0.200	⁴⁹ Ca	-41.289±0.004	⁵¹ Mn	-48.238±0.001	⁶⁴ Cu	-65.423±0.001
¹⁶ N	5.682±0.002	²⁶ Mg	-16.214	⁴⁰ S	-22.520±0.040	⁵⁰ Ca	-39.570±0.009	⁵² Mn	-50.702±0.002	⁶⁵ Cu	-67.262±0.001
¹⁷ N	7.871±0.015	²⁷ Mg	-14.586	⁴¹ S	-17.870±0.300	⁵¹ Ca	-35.010±0.080	⁵³ Mn	-54.686±0.001	⁶⁶ Cu	-66.256±0.001
¹⁸ N	13.117±0.020	²⁸ Mg	-15.019±0.002	⁴² S	-16.420±0.400	⁵² Ca	-32.460±0.580	⁵⁴ Mn	-55.553±0.001	⁶⁷ Cu	-67.303±0.008
¹⁹ N	15.871±0.019	²⁹ Mg	-10.661±0.029	²⁹ Cl	15.050±0.400	³⁸ Sc	-4.460±0.300	⁵⁵ Mn	-57.708±0.001	⁶⁸ Cu	-65.540±0.050
²⁰ N	21.880±0.300	³⁰ Mg	-9.100±0.210	³⁰ Cl	4.840±0.300	³⁹ Sc	-14.300±0.050	⁵⁶ Mn	-56.907±0.001	⁶⁹ Cu	-65.741±0.008
²¹ N	25.150±0.600	³¹ Mg	-3.650±0.400	³¹ Cl	-7.060±0.050	⁴⁰ Sc	-20.526±0.004	⁵⁷ Mn	-57.487±0.003	⁷⁰ Cu	-63.390±0.110
²² N	31.730±0.950	³² Mg	-1.750±1.580</								

Isotope	Mass Excess	Isotope	Mass Excess	Isotope	Mass Excess	Isotope	Mass Excess	Isotope	Mass Excess	Isotope	Mass Excess
⁵⁶ Zn	-26.130±0.080	⁷⁰ As	-64.340±0.050	⁸⁴ Kr	-82.430±0.003	⁹² Y	-84.833±0.010	¹⁰² Mo	-83.559±0.021	¹¹³ Rh	-78.740±0.400
⁵⁷ Zn	-32.700±0.120	⁷¹ As	-67.894±0.004	⁸⁵ Kr	-81.477±0.003	⁹³ Y	-84.245±0.011	¹⁰³ Mo	-80.760±0.080	¹¹⁴ Rh	-75.960±0.500
⁵⁸ Zn	-42.210±0.100	⁷² As	-68.228±0.004	⁸⁶ Kr	-83.262±0.005	⁹⁴ Y	-82.348±0.006	¹⁰⁴ Mo	-80.370±0.060	⁹⁴ Pd	-66.270±0.800
⁵⁹ Zn	-47.260±0.040	⁷³ As	-70.955±0.004	⁸⁷ Kr	-80.706±0.005	⁹⁵ Y	-81.214±0.006	¹⁰⁵ Mo	-77.360±0.090	⁹⁵ Pd	-70.150±0.400
⁶⁰ Zn	-54.185±0.011	⁷⁴ As	-70.861±0.002	⁸⁸ Kr	-79.688±0.014	⁹⁶ Y	-78.300±0.040	¹⁰⁶ Mo	-76.270±0.090	⁹⁶ Pd	-76.180±0.150
⁶¹ Zn	-56.343±0.016	⁷⁵ As	-73.035±0.001	⁸⁹ Kr	-76.720±0.050	⁹⁷ Y	-76.270±0.060	¹⁰⁷ Mo	-72.910±0.430	⁹⁷ Pd	-77.800±0.300
⁶² Zn	-61.170±0.010	⁷⁶ As	-72.290±0.001	⁹⁰ Kr	-74.947±0.027	⁹⁸ Y	-72.520±0.160	¹⁰⁸ Mo	-71.460±0.550	⁹⁸ Pd	-81.301±0.022
⁶³ Zn	-62.211±0.002	⁷⁷ As	-72.918±0.002	⁹¹ Kr	-71.370±0.080	⁹⁹ Y	-70.170±0.080	⁸⁸ Tc	-62.330±0.830	⁹⁹ Pd	-82.193±0.016
⁶⁴ Zn	-66.002±0.001	⁷⁸ As	-72.819±0.010	⁹² Kr	-68.650±0.080	¹⁰⁰ Y	-67.290±0.140	⁸⁹ Tc	-68.000±0.400	¹⁰⁰ Pd	-85.221±0.013
⁶⁵ Zn	-65.910±0.001	⁷⁹ As	-73.639±0.006	⁹³ Kr	-64.160±0.120	¹⁰¹ Y	-64.650±0.200	⁹⁰ Tc	-70.970±0.300	¹⁰¹ Pd	-85.430±0.018
⁶⁶ Zn	-68.898±0.001	⁸⁰ As	-72.165±0.024	⁷³ Rb	-46.590±0.620	¹⁰² Y	-61.450±0.400	⁹¹ Tc	-75.990±0.200	¹⁰² Pd	-87.918±0.008
⁶⁷ Zn	-67.879±0.001	⁸¹ As	-72.536±0.006	⁷⁴ Rb	-51.670±0.460	⁸¹ Zr	-58.790±0.300	⁹² Tc	-78.939±0.026	¹⁰³ Pd	-87.471±0.008
⁶⁸ Zn	-70.006±0.001	⁸² As	-70.078±0.025	⁷⁵ Rb	-57.210±0.100	⁸² Zr	-64.180±0.510	⁹³ Tc	-83.607±0.004	¹⁰⁴ Pd	-89.393±0.005
⁶⁹ Zn	-68.417±0.001	⁸³ As	-69.880±0.220	⁷⁶ Rb	-60.530±0.060	⁸³ Zr	-66.350±0.100	⁹⁴ Tc	-84.158±0.005	¹⁰⁵ Pd	-88.416±0.005
⁷⁰ Zn	-69.561±0.003	⁸⁴ As	-66.080±0.300	⁷⁷ Rb	-64.917±0.030	⁸⁴ Zr	-71.430±0.350	⁹⁵ Tc	-86.018±0.006	¹⁰⁶ Pd	-89.907±0.005
⁷¹ Zn	-67.323±0.011	⁸⁵ As	-63.510±0.400	⁷⁸ Rb	-66.980±0.030	⁸⁵ Zr	-73.150±0.100	⁹⁶ Tc	-85.819±0.006	¹⁰⁷ Pd	-88.374±0.006
⁷² Zn	-68.131±0.006	⁸⁶ As	-59.340±0.330	⁷⁹ Rb	-70.839±0.023	⁸⁶ Zr	-77.980±0.200	⁹⁷ Tc	-87.222±0.005	¹⁰⁸ Pd	-89.523±0.004
⁷³ Zn	-65.410±0.040	⁶⁷ Se	-46.860±0.400	⁸⁰ Rb	-72.176±0.018	⁸⁷ Zr	-79.348±0.008	⁹⁸ Tc	-86.429±0.004	¹⁰⁹ Pd	-87.605±0.004
⁷⁴ Zn	-65.708±0.019	⁶⁸ Se	-54.080±0.300	⁸¹ Rb	-75.459±0.021	⁸⁸ Zr	-83.626±0.010	⁹⁹ Tc	-87.324±0.002	¹¹⁰ Pd	-88.345±0.015
⁷⁵ Zn	-62.530±0.090	⁶⁹ Se	-56.300±0.030	⁸² Rb	-76.203±0.017	⁸⁹ Zr	-84.871±0.003	¹⁰⁰ Tc	-86.017±0.002	¹¹¹ Pd	-86.030±0.040
⁷⁶ Zn	-62.290±0.170	⁷⁰ Se	-61.540±0.210	⁸³ Rb	-79.049±0.021	⁹⁰ Zr	-88.770±0.002	¹⁰¹ Tc	-86.337±0.024	¹¹² Pd	-86.333±0.019
⁷⁷ Zn	-58.820±0.280	⁷¹ Se	-63.090±0.200	⁸⁴ Rb	-79.748±0.003	⁹¹ Zr	-87.893±0.002	¹⁰² Tc	-84.569±0.009	¹¹³ Pd	-83.680±0.150
⁷⁸ Zn	-57.660±0.280	⁷² Se	-67.897±0.012	⁸⁵ Rb	-82.164±0.002	⁹² Zr	-88.457±0.002	¹⁰³ Tc	-84.601±0.010	¹¹⁴ Pd	-83.460±0.029
⁷⁹ Zn	-53.820±0.420	⁷³ Se	-68.215±0.011	⁸⁶ Rb	-82.744±0.002	⁹³ Zr	-87.120±0.002	¹⁰⁴ Tc	-82.490±0.050	¹¹⁵ Pd	-80.590±0.300
⁸⁰ Zn	-51.890±0.360	⁷⁴ Se	-72.215±0.001	⁸⁷ Rb	-84.593±0.002	⁹⁴ Zr	-87.268±0.002	¹⁰⁵ Tc	-82.350±0.060	¹¹⁶ Pd	-80.140±0.150
⁶¹ Ga	-47.540±0.400	⁷⁵ Se	-72.171±0.001	⁸⁸ Rb	-82.601±0.004	⁹⁵ Zr	-85.659±0.002	¹⁰⁶ Tc	-79.790±0.060	⁹⁶ Ag	-64.430±0.800
⁶² Ga	-51.999±0.028	⁷⁶ Se	-75.254±0.001	⁸⁹ Rb	-81.709±0.007	⁹⁶ Zr	-85.442±0.003	¹⁰⁷ Tc	-79.160±0.200	⁹⁷ Ag	-70.790±0.400
⁶³ Ga	-56.690±0.100	⁷⁷ Se	-74.601±0.001	⁹⁰ Rb	-79.350±0.013	⁹⁷ Zr	-82.950±0.003	¹⁰⁸ Tc	-76.280±0.360	⁹⁸ Ag	-73.000±0.300
⁶⁴ Ga	-58.837±0.004	⁷⁸ Se	-77.028±0.001	⁹¹ Rb	-77.786±0.010	⁹⁸ Zr	-81.283±0.020	¹⁰⁹ Tc	-74.920±0.300	⁹⁹ Ag	-76.760±0.150
⁶⁵ Ga	-62.654±0.002	⁷⁹ Se	-75.920±0.001	⁹² Rb	-74.811±0.012	⁹⁹ Zr	-77.790±0.040	¹¹⁰ Tc	-71.640±0.640	¹⁰⁰ Ag	-78.170±0.090
⁶⁶ Ga	-63.724±0.003	⁸⁰ Se	-77.762±0.001	⁹³ Rb	-72.688±0.015	¹⁰⁰ Zr	-76.590±0.040	⁹⁰ Ru	-65.470±0.800	¹⁰¹ Ag	-81.190±0.120
⁶⁷ Ga	-66.878±0.001	⁸¹ Se	-76.392±0.001	⁹⁴ Rb	-68.518±0.019	¹⁰¹ Zr	-73.380±0.070	⁹¹ Ru	-68.410±0.400	¹⁰² Ag	-82.080±0.050
⁶⁸ Ga	-67.085±0.002	⁸² Se	-77.596±0.002	⁹⁵ Rb	-65.813±0.024	¹⁰² Zr	-71.770±0.060	⁹² Ru	-74.410±0.300	¹⁰³ Ag	-84.787±0.017
⁶⁹ Ga	-69.322±0.002	⁸³ Se	-75.343±0.004	⁹⁶ Rb	-61.150±0.030	¹⁰³ Zr	-68.290±0.130	⁹³ Ru	-77.270±0.090	¹⁰⁴ Ag	-85.114±0.006
⁷⁰ Ga	-68.905±0.003	⁸⁴ Se	-75.952±0.015	⁹⁷ Rb	-58.290±0.040	¹⁰⁴ Zr	-66.260±0.410	⁹⁴ Ru	-82.569±0.013	¹⁰⁵ Ag	-87.078±0.009
⁷¹ Ga	-70.139±0.001	⁸⁵ Se	-72.420±0.100	⁹⁸ Rb	-54.090±0.060	⁸⁴ Nb	-61.530±0.620	⁹⁵ Ru	-83.451±0.012	¹⁰⁶ Ag	-86.941±0.005
⁷² Ga	-68.589±0.002	⁸⁶ Se	-70.540±0.130	⁹⁹ Rb	-50.860±0.110	⁸⁵ Nb	-66.940±0.400	⁹⁶ Ru	-86.073±0.008	¹⁰⁷ Ag	-88.407±0.005
⁷³ Ga	-69.705±0.006	⁸⁷ Se	-66.710±0.400	⁷⁷ Sr	-57.880±0.150	⁸⁶ Nb	-69.580±0.300	⁹⁷ Ru	-86.113±0.008	¹⁰⁸ Ag	-87.605±0.005
⁷⁴ Ga	-68.060±0.070	⁸⁸ Se	-63.820±0.240	⁷⁸ Sr	-63.450±0.300	⁸⁷ Nb	-74.180±0.060	⁹⁸ Ru	-88.225±0.006	¹⁰⁹ Ag	-88.721±0.003
⁷⁵ Ga	-68.466±0.007	⁶⁹ Br	-46.800±0.500	⁷⁹ Sr	-65.340±0.200	⁸⁸ Nb	-76.430±0.200	⁹⁹ Ru	-87.617±0.002	¹¹⁰ Ag	-87.459±0.003
⁷⁶ Ga	-66.440±0.150	⁷⁰ Br	-51.140±0.360	⁸⁰ Sr	-70.190±0.030	⁸⁹ Nb	-80.580±0.040	¹⁰⁰ Ru	-89.219±0.002	¹¹¹ Ag	-88.217±0.004
⁷⁷ Ga	-66.320±0.200	⁷¹ Br	-56.590±0.300	⁸¹ Sr	-71.470±0.040	⁹⁰ Nb	-82.659±0.005	¹⁰¹ Ru	-87.950±0.002	¹¹² Ag	-86.624±0.017
⁷⁸ Ga	-63.560±0.200	⁷² Br	-59.000±0.200	⁸² Sr	-75.998±0.008	⁹¹ Nb	-86.640±0.003	¹⁰² Ru	-89.099±0.002	¹¹³ Ag	-87.040±0.020
⁷⁹ Ga	-62.720±0.120	⁷³ Br	-63.600±0.230	⁸³ Sr	-76.781±0.021	⁹² Nb	-86.451±0.002	¹⁰³ Ru	-87.260±0.002	¹¹⁴ Ag	-84.960±0.070
⁸⁰ Ga	-59.380±0.300	⁷⁴ Br	-65.301±0.015	⁸⁴ Sr	-80.641±0.004	⁹³ Nb	-87.210±0.002	¹⁰⁴ Ru	-88.093±0.004	¹¹⁵ Ag	-84.950±0.070
⁸¹ Ga	-57.990±0.190	⁷⁵ Br	-69.142±0.014	⁸⁵ Sr	-81.099±0.004	⁹⁴ Nb	-86.368±0.002	¹⁰⁵ Ru	-85.932±0.004	¹¹⁶ Ag	-82.760±0.110
⁸² Ga	-53.380±0.430	⁷⁶ Br	-70.291±0.009	⁸⁶ Sr	-84.518±0.002	⁹⁵ Nb	-86.783±0.002	¹⁰⁶ Ru	-86.326±0.008	¹¹⁷ Ag	-82.250±0.050
⁶³ Ge	-47.310±0.300	⁷⁷ Br	-73.237±0.003	⁸⁷ Sr	-84.875±0.002	⁹⁶ Nb	-85.606±0.004	¹⁰⁷ Ru	-83.710±0.300	¹¹⁸ Ag	-79.580±0.100
⁶⁴ Ge	-54.430±0.250	⁷⁸ Br	-73.455±0.004	⁸⁸ Sr	-87.916±0.002	⁹⁷ Nb	-80.508±0.002	¹⁰⁸ Ru	-83.760±0.230	¹¹⁹ Ag	-78.590±0.070
⁶⁵ Ge	-56.410±0.100	⁷⁹ Br	-76.070±0.002	⁸⁹ Sr	-86.211±0.004	⁹⁸ Nb	-83.528±0.006	¹⁰⁹ Ru	-80.720±0.200	¹²⁰ Ag	-75.770±0.100
⁶⁶ Ge	-61.620±0.030	⁸⁰ Br	-75.891±0.002	⁹⁰ Sr	-85.942±0.002	⁹⁹ Nb	-82.328±0.013	¹¹⁰ Ru	-80.240±0.300	¹²¹ Ag	-74.550±0.190
⁶⁷ Ge	-62.656±0.005	⁸¹ Br	-77.978±0.005	⁹¹ Sr	-83.652±0.009	¹⁰⁰ Nb	-79.929±0.028	¹¹¹ Ru	-77.030±0.400	⁹⁸ Cd	-67.900±0.800
⁶⁸ Ge	-66.978±0.006	⁸² Br	-77.499±0.005	⁹² Sr	-82.923±0.013	¹⁰¹ Nb	-78.950±0.040	¹¹² Ru	-76.030±0.600	⁹⁹ Cd	-69.890±0.500
⁶⁹ Ge	-67.097±0.004	⁸³ Br	-79.010±0.004	⁹³ Sr	-80.160±0.016	¹⁰² Nb	-76.350±0.050	⁹² Rh	-63.140±0.800	¹⁰⁰ Cd	-74.320±0.300
⁷⁰ Ge	-70.561±0.001	⁸⁴ Br	-77.776±0.025	⁹⁴ Sr	-78.836±0.007	¹⁰³ Nb	-75.240±0.090	⁹³ Rh	-69.110±0.400	¹⁰¹ Cd	-75.660±0.180
⁷¹ Ge	-69.906±0.001	⁸⁵ Br	-78.607±0.019	⁹⁵ Sr	-75.050±0.050	¹⁰⁴ Nb	-72.260±0.120	⁹⁴ Rh	-72.940±0.450	¹⁰² Cd	-79.720±0.200
⁷² Ge	-72.583±0.001	⁸⁶ Br	-75.640±0.060	⁹⁶ Sr	-72.880±0.040	¹⁰⁵ Nb	-70.940±0.120	⁹⁵ Rh	-78.340±0.150	¹⁰³ Cd	-80.650±0.016
⁷³ Ge	-71.295±0.001	⁸⁷ Br	-73.856±0.025	⁹⁷ Sr	-68.810±0.070	¹⁰⁶ Nb	-67.290±0.500	⁹⁶ Rh	-79.626±0.013	¹⁰⁴ Cd	-83.977±0.010
⁷⁴ Ge	-73.423±0.001	⁸⁸ Br	-70.720±0.130	⁹⁸ Sr	-66.380±0.060	⁸⁶ Mo	-64.680±0.730	⁹⁷ Rh	-82.590±0.040	¹⁰⁵ Cd	-84.339±0.010
⁷⁵ Ge	-71.858±0.001	⁸⁹ Br	-68.420±0.400	⁹⁹ Sr	-62.150±0.100	⁸⁷ Mo	-67.440±0.310	⁹⁸ Rh	-83.168±0.012	¹⁰⁶ Cd	-87.135±0.006
⁷⁶ Ge	-73.214±0.001	⁹⁰ Br	-64.650±0.120	¹⁰⁰ Sr	-60.200±0.210	⁸⁸ Mo	-72.830±0.300	⁹⁹ Rh	-85.519±0.010	¹⁰⁷ Cd	-86.990±0.007
⁷⁷ Ge	-71.216±0.001	⁷¹ Kr	-46.490±0.420	⁷⁹ Y	-58.140±0.500	⁸⁹ Mo	-75.005±0.015	¹⁰⁰ Rh	-85.590±0.020	¹⁰⁸ Cd	-89.253±0.005
⁷⁸ Ge	-71.863±0.004	⁷² Kr	-53.940±0.240	⁸⁰ Y	-61.190±0.400	⁹⁰ Mo	-80.170±0.006	¹⁰¹ Rh	-87.410±0.017	¹⁰⁹ Cd	-88.507±0.004
⁷⁹ Ge	-69.490±0.090	⁷³ Kr	-56.890±0.140	⁸¹ Y	-65.950±0.070	⁹¹ Mo	-82.208±0.012	¹⁰² Rh	-86.821±0.017	¹¹⁰ Cd	-90.351±0.003
⁸⁰ Ge	-69.380±0.030	⁷⁴ Kr	-62.130±0.060	⁸² Y	-68.180±0.100	⁹² Mo	-86.809±0.004	¹⁰³ Rh	-88.024±0.003	¹¹¹ Cd	-89.254±0.003
⁸¹ Ge	-66.310±0.120	⁷⁵ Kr	-64.214±0.020	⁸³ Y	-72.370±0.060	⁹³ Mo	-86.805±				

Isotope	Mass Excess	Isotope	Mass Excess	Isotope	Mass Excess	Isotope	Mass Excess	Isotope	Mass Excess	Isotope	Mass Excess
¹²¹ Cd	-80.950±0.150	¹⁰⁹ Sb	-76.253±0.019	¹²¹ I	-86.270±0.020	¹³⁴ Cs	-86.906±0.005	¹⁵⁰ La	-57.500±0.610	¹⁴⁸ Nd	-77.418±0.004
¹²² Cd	-80.580±0.210	¹¹⁰ Sb	-77.530±0.200	¹²² I	-86.073±0.006	¹³⁵ Cs	-87.662±0.007	¹²⁶ Ce	-71.070±0.830	¹⁴⁹ Nd	-74.385±0.004
¹²³ Cd	-77.520±0.300	¹¹¹ Sb	-80.840±0.200	¹²³ I	-87.937±0.004	¹³⁶ Cs	-86.354±0.005	¹²⁷ Ce	-72.290±0.610	¹⁵⁰ Nd	-73.693±0.004
¹⁰⁰ In	-63.870±0.710	¹¹² Sb	-81.603±0.023	¹²⁴ I	-87.368±0.004	¹³⁷ Cs	-86.556±0.005	¹²⁸ Ce	-75.870±0.500	¹⁵¹ Nd	-70.956±0.004
¹⁰¹ In	-68.360±0.610	¹¹³ Sb	-84.424±0.024	¹²⁵ I	-88.846±0.002	¹³⁸ Cs	-82.896±0.022	¹²⁹ Ce	-76.480±0.400	¹⁵² Nd	-70.160±0.030
¹⁰² In	-70.580±0.400	¹¹⁴ Sb	-84.680±0.200	¹²⁶ I	-87.916±0.005	¹³⁹ Cs	-80.710±0.007	¹³⁰ Ce	-79.590±0.300	¹⁵³ Nd	-67.170±0.200
¹⁰³ In	-74.607±0.025	¹¹⁵ Sb	-87.004±0.020	¹²⁷ I	-88.982±0.004	¹⁴⁰ Cs	-77.053±0.016	¹³¹ Ce	-79.730±0.410	¹⁵⁴ Nd	-65.860±0.300
¹⁰⁴ In	-76.080±0.200	¹¹⁶ Sb	-86.819±0.006	¹²⁸ I	-87.736±0.004	¹⁴¹ Cs	-74.472±0.016	¹³² Ce	-82.440±0.210	¹⁵⁵ Nd	-62.700±0.500
¹⁰⁵ In	-79.493±0.016	¹¹⁷ Sb	-88.644±0.009	¹²⁹ I	-88.507±0.004	¹⁴² Cs	-70.538±0.020	¹³³ Ce	-82.470±0.200	¹⁵⁶ Nd	-60.570±0.700
¹⁰⁶ In	-80.617±0.013	¹¹⁸ Sb	-87.998±0.004	¹³⁰ I	-86.897±0.010	¹⁴³ Cs	-67.745±0.028	¹³⁴ Ce	-84.750±0.200	¹³² Pm	-61.940±0.860
¹⁰⁷ In	-83.568±0.013	¹¹⁹ Sb	-89.475±0.008	¹³¹ I	-87.457±0.004	¹⁴⁴ Cs	-63.370±0.040	¹³⁵ Ce	-84.641±0.012	¹³³ Pm	-65.620±0.740
¹⁰⁸ In	-84.112±0.029	¹²⁰ Sb	-88.423±0.008	¹³² I	-85.715±0.011	¹⁴⁵ Cs	-60.210±0.050	¹³⁶ Ce	-86.500±0.050	¹³⁴ Pm	-67.050±0.630
¹⁰⁹ In	-86.487±0.006	¹²¹ Sb	-89.591±0.002	¹³³ I	-85.888±0.026	¹⁴⁶ Cs	-55.700±0.080	¹³⁷ Ce	-85.910±0.050	¹³⁵ Pm	-70.220±0.430
¹¹⁰ In	-86.410±0.200	¹²² Sb	-88.327±0.002	¹³⁴ I	-83.990±0.060	¹⁴⁷ Cs	-52.300±0.110	¹³⁸ Ce	-87.574±0.011	¹³⁶ Pm	-71.300±0.410
¹¹¹ In	-88.391±0.006	¹²³ Sb	-89.223±0.002	¹³⁵ I	-83.821±0.023	¹⁴⁸ Cs	-47.580±0.360	¹³⁹ Ce	-86.973±0.013	¹³⁷ Pm	-74.020±0.150
¹¹² In	-87.995±0.005	¹²⁴ Sb	-87.619±0.002	¹³⁶ I	-79.550±0.040	¹¹⁷ Ba	-57.160±0.840	¹⁴⁰ Ce	-88.088±0.004	¹³⁸ Pm	-75.140±0.450
¹¹³ In	-89.368±0.003	¹²⁵ Sb	-88.258±0.003	¹³⁷ I	-76.507±0.029	¹¹⁸ Ba	-62.350±0.490	¹⁴¹ Ce	-85.445±0.004	¹³⁹ Pm	-77.540±0.050
¹¹⁴ In	-88.571±0.003	¹²⁶ Sb	-86.400±0.030	¹³⁸ I	-72.290±0.080	¹¹⁹ Ba	-64.460±0.350	¹⁴² Ce	-84.542±0.004	¹⁴⁰ Pm	-78.380±0.040
¹¹⁵ In	-89.539±0.004	¹²⁷ Sb	-86.705±0.006	¹³⁹ I	-68.880±0.120	¹²⁰ Ba	-69.020±0.410	¹⁴³ Ce	-81.616±0.004	¹⁴¹ Pm	-80.472±0.029
¹¹⁶ In	-88.252±0.005	¹²⁸ Sb	-84.610±0.040	¹⁴⁰ I	-64.250±0.200	¹²¹ Ba	-70.420±0.210	¹⁴⁴ Ce	-80.441±0.004	¹⁴² Pm	-81.090±0.040
¹¹⁷ In	-88.945±0.005	¹²⁹ Sb	-84.624±0.022	¹¹⁰ Xe	-51.970±0.630	¹²² Ba	-74.540±0.310	¹⁴⁵ Ce	-77.110±0.040	¹⁴³ Pm	-82.970±0.004
¹¹⁸ In	-87.232±0.008	¹³⁰ Sb	-82.330±0.070	¹¹¹ Xe	-54.510±0.500	¹²³ Ba	-75.560±0.300	¹⁴⁶ Ce	-75.730±0.070	¹⁴⁴ Pm	-81.425±0.004
¹¹⁹ In	-87.733±0.008	¹³¹ Sb	-82.020±0.070	¹¹² Xe	-60.060±0.540	¹²⁴ Ba	-79.140±0.300	¹⁴⁷ Ce	-72.190±0.060	¹⁴⁵ Pm	-81.278±0.004
¹²⁰ In	-85.800±0.170	¹³² Sb	-79.730±0.080	¹¹³ Xe	-62.090±0.090	¹²⁵ Ba	-79.550±0.250	¹⁴⁸ Ce	-70.430±0.120	¹⁴⁶ Pm	-79.458±0.006
¹²¹ In	-85.841±0.028	¹³³ Sb	-79.020±0.210	¹¹⁴ Xe	-67.180±0.210	¹²⁶ Ba	-82.770±0.200	¹⁴⁹ Ce	-66.800±0.080	¹⁴⁷ Pm	-79.052±0.003
¹²² In	-83.580±0.050	¹³⁴ Sb	-74.020±0.160	¹¹⁵ Xe	-68.670±0.280	¹²⁷ Ba	-82.790±0.100	¹⁵⁰ Ce	-64.990±0.120	¹⁴⁸ Pm	-76.874±0.011
¹²³ In	-83.420±0.030	¹³⁵ Sb	-70.320±0.200	¹¹⁶ Xe	-73.050±0.250	¹²⁸ Ba	-85.470±0.018	¹⁵¹ Ce	-61.660±0.500	¹⁴⁹ Pm	-76.073±0.005
¹²⁴ In	-81.060±0.050	¹³⁶ Sb	-65.050±0.300	¹¹⁷ Xe	-74.200±0.220	¹²⁹ Ba	-85.080±0.011	¹⁵² Ce	-59.760±0.700	¹⁵⁰ Pm	-73.606±0.020
¹²⁵ In	-80.420±0.080	¹⁰⁶ Te	-58.270±0.630	¹¹⁸ Xe	-77.950±0.280	¹³⁰ Ba	-87.291±0.007	¹²⁸ Pr	-66.320±0.900	¹⁵¹ Pm	-73.398±0.006
¹²⁶ In	-77.810±0.080	¹⁰⁷ Te	-60.640±0.500	¹¹⁹ Xe	-78.750±0.140	¹³¹ Ba	-86.714±0.007	¹²⁹ Pr	-70.060±0.700	¹⁵² Pm	-71.270±0.070
¹²⁷ In	-77.010±0.070	¹⁰⁸ Te	-65.820±0.540	¹²⁰ Xe	-81.810±0.050	¹³² Ba	-88.447±0.008	¹³⁰ Pr	-71.290±0.540	¹⁵³ Pm	-70.669±0.016
¹²⁸ In	-74.020±0.170	¹⁰⁹ Te	-67.620±0.070	¹²¹ Xe	-82.510±0.060	¹³³ Ba	-87.570±0.005	¹³¹ Pr	-74.450±0.410	¹⁵⁴ Pm	-68.410±0.110
¹²⁹ In	-73.020±0.170	¹¹⁰ Te	-72.300±0.060	¹²² Xe	-85.050±0.140	¹³⁴ Ba	-88.965±0.005	¹³² Pr	-75.340±0.300	¹⁵⁵ Pm	-67.100±0.200
¹³⁰ In	-70.010±0.200	¹¹¹ Te	-73.470±0.070	¹²³ Xe	-85.258±0.016	¹³⁵ Ba	-87.867±0.005	¹³³ Pr	-78.020±0.220	¹⁵⁶ Pm	-64.370±0.300
¹³¹ In	-68.490±0.140	¹¹² Te	-77.270±0.170	¹²⁴ Xe	-87.659±0.002	¹³⁶ Ba	-88.903±0.005	¹³⁴ Pr	-78.650±0.200	¹⁵⁷ Pm	-62.370±0.500
¹³² In	-63.210±0.510	¹¹³ Te	-78.320±0.200	¹²⁵ Xe	-87.191±0.002	¹³⁷ Ba	-87.732±0.005	¹³⁵ Pr	-80.920±0.150	¹⁵⁸ Pm	-59.410±0.700
¹⁰² Sn	-65.020±0.630	¹¹⁴ Te	-81.760±0.200	¹²⁶ Xe	-89.174±0.007	¹³⁸ Ba	-88.272±0.005	¹³⁶ Pr	-81.370±0.050	¹³⁴ Sm	-62.050±0.880
¹⁰³ Sn	-67.050±0.500	¹¹⁵ Te	-82.360±0.230	¹²⁷ Xe	-88.319±0.005	¹³⁹ Ba	-84.924±0.005	¹³⁷ Pr	-83.200±0.050	¹³⁵ Sm	-63.520±0.780
¹⁰⁴ Sn	-71.680±0.540	¹¹⁶ Te	-85.290±0.100	¹²⁸ Xe	-89.860±0.001	¹⁴⁰ Ba	-83.273±0.012	¹³⁸ Pr	-83.137±0.015	¹³⁶ Sm	-67.260±0.600
¹⁰⁵ Sn	-73.240±0.080	¹¹⁷ Te	-85.110±0.019	¹²⁹ Xe	-88.698±0.001	¹⁴¹ Ba	-79.732±0.021	¹³⁹ Pr	-84.844±0.013	¹³⁷ Sm	-68.100±0.410
¹⁰⁶ Sn	-77.450±0.060	¹¹⁸ Te	-87.653±0.023	¹³⁰ Xe	-89.881±0.001	¹⁴² Ba	-77.847±0.020	¹⁴⁰ Pr	-84.700±0.007	¹³⁸ Sm	-71.540±0.450
¹⁰⁷ Sn	-78.470±0.100	¹¹⁹ Te	-87.182±0.008	¹³¹ Xe	-88.428±0.004	¹⁴³ Ba	-73.979±0.028	¹⁴¹ Pr	-86.026±0.003	¹³⁹ Sm	-72.080±0.120
¹⁰⁸ Sn	-82.050±0.040	¹²⁰ Te	-89.386±0.019	¹³² Xe	-89.292±0.004	¹⁴⁴ Ba	-71.840±0.050	¹⁴² Pr	-83.798±0.003	¹⁴⁰ Sm	-75.380±0.300
¹⁰⁹ Sn	-82.633±0.010	¹²¹ Te	-88.551±0.026	¹³³ Xe	-87.659±0.005	¹⁴⁵ Ba	-68.120±0.070	¹⁴³ Pr	-83.078±0.003	¹⁴¹ Sm	-75.943±0.013
¹¹⁰ Sn	-85.834±0.016	¹²² Te	-90.307±0.002	¹³⁴ Xe	-88.125±0.007	¹⁴⁶ Ba	-65.060±0.080	¹⁴⁴ Pr	-80.760±0.004	¹⁴² Sm	-78.986±0.015
¹¹¹ Sn	-85.943±0.007	¹²³ Te	-89.171±0.001	¹³⁵ Xe	-86.506±0.011	¹⁴⁷ Ba	-61.500±0.100	¹⁴⁵ Pr	-79.636±0.008	¹⁴³ Sm	-79.526±0.005
¹¹² Sn	-88.658±0.004	¹²⁴ Te	-90.525±0.001	¹³⁶ Xe	-86.429±0.007	¹⁴⁸ Ba	-58.130±0.610	¹⁴⁶ Pr	-76.760±0.060	¹⁴⁴ Sm	-81.975±0.004
¹¹³ Sn	-88.330±0.004	¹²⁵ Te	-89.024±0.002	¹³⁷ Xe	-82.383±0.007	¹⁴⁹ Ba	-54.300±0.900	¹⁴⁷ Pr	-75.470±0.040	¹⁴⁵ Sm	-80.660±0.004
¹¹⁴ Sn	-90.560±0.003	¹²⁶ Te	-90.067±0.002	¹³⁸ Xe	-80.110±0.040	¹²⁴ La	-70.240±0.700	¹⁴⁸ Pr	-72.490±0.220	¹⁴⁶ Sm	-81.000±0.005
¹¹⁵ Sn	-90.034±0.003	¹²⁷ Te	-88.286±0.004	¹³⁹ Xe	-75.690±0.060	¹²⁵ La	-73.810±0.600	¹⁴⁹ Pr	-70.988±0.011	¹⁴⁷ Sm	-79.276±0.003
¹¹⁶ Sn	-91.526±0.003	¹²⁸ Te	-88.992±0.003	¹⁴⁰ Xe	-72.990±0.060	¹²⁶ La	-75.050±0.400	¹⁵⁰ Pr	-68.000±0.080	¹⁴⁸ Sm	-79.346±0.003
¹¹⁷ Sn	-90.399±0.002	¹²⁹ Te	-87.006±0.004	¹⁴¹ Xe	-68.320±0.090	¹²⁷ La	-77.990±0.220	¹⁵¹ Pr	-66.760±0.300	¹⁴⁹ Sm	-77.146±0.003
¹¹⁸ Sn	-91.654±0.002	¹³⁰ Te	-87.348±0.004	¹⁴² Xe	-65.500±0.100	¹²⁸ La	-78.820±0.400	¹⁵² Pr	-64.160±0.300	¹⁵⁰ Sm	-77.060±0.003
¹¹⁹ Sn	-90.068±0.002	¹³¹ Te	-85.206±0.004	¹¹³ Cs	-51.810±0.540	¹²⁹ La	-81.360±0.050	¹⁵³ Pr	-62.370±0.500	¹⁵¹ Sm	-74.587±0.003
¹²⁰ Sn	-91.103±0.002	¹³² Te	-85.222±0.012	¹¹⁴ Cs	-54.740±0.510	¹³⁰ La	-81.590±0.200	¹⁵⁴ Pr	-59.110±0.710	¹⁵² Sm	-74.773±0.002
¹²¹ Sn	-89.203±0.002	¹³³ Te	-82.970±0.080	¹¹⁵ Cs	-59.650±0.500	¹³¹ La	-83.750±0.100	¹²⁹ Nd	-62.880±0.890	¹⁵³ Sm	-72.569±0.003
¹²² Sn	-89.946±0.002	¹³⁴ Te	-82.430±0.110	¹¹⁶ Cs	-62.290±0.290	¹³² La	-83.740±0.050	¹³⁰ Nd	-66.990±0.850	¹⁵⁴ Sm	-72.465±0.003
¹²³ Sn	-87.820±0.002	¹³⁵ Te	-77.870±0.090	¹¹⁷ Cs	-66.260±0.180	¹³³ La	-85.520±0.100	¹³¹ Nd	-68.230±0.810	¹⁵⁵ Sm	-70.201±0.003
¹²⁴ Sn	-88.237±0.001	¹³⁶ Te	-74.460±0.050	¹¹⁸ Cs	-68.270±0.130	¹³⁴ La	-85.252±0.026	¹³² Nd	-71.940±0.630	¹⁵⁶ Sm	-69.374±0.010
¹²⁵ Sn	-85.898±0.002	¹³⁷ Te	-69.480±0.300	¹¹⁹ Cs	-72.240±0.100	¹³⁵ La	-86.667±0.011	¹³³ Nd	-72.570±0.450	¹⁵⁷ Sm	-66.870±0.200
¹²⁶ Sn	-86.021±0.011	¹³⁸ Te	-66.110±0.200	¹²⁰ Cs	-73.820±0.080	¹³⁶ La	-86.030±0.070	¹³⁴ Nd	-75.950±0.360	¹⁵⁸ Sm	-65.400±0.200
¹²⁷ Sn	-83.504±0.025	¹⁰⁸ I	-52.750±0.660	¹²¹ Cs	-77.110±0.060	¹³⁷ La	-87.130±0.050	¹³⁵ Nd	-76.220±0.340	¹⁵⁹ Sm	-62.370±0.400
¹²⁸ Sn	-83.330±0.050	¹⁰⁹ I	-57.710±0.540	¹²² Cs	-78.140±0.060	¹³⁸ La	-86.531±0.005	¹³⁶ Nd	-79.160±0.060	¹⁶⁰ Sm	-60.350±0.700
¹²⁹ Sn	-80.620±0.120	¹¹⁰ I	-60.520±0.500	¹²³ Cs	-81.070±0.040	¹³⁹ La	-87.238±0.004	¹³⁷ Nd	-79.700±0.070	¹³⁶ Eu	-57.000±0.900
¹³⁰ Sn	-80.130±0.080	¹¹¹ I	-65.070±0.400	¹²⁴ Cs</							

Isotope	Mass Excess	Isotope	Mass Excess	Isotope	Mass Excess	Isotope	Mass Excess	Isotope	Mass Excess	Isotope	Mass Excess
¹⁴⁷ Eu	-77.555±0.004	¹⁴⁶ Dy	-62.860±0.250	¹⁷⁰ Er	-60.117±0.003	¹⁸⁰ Lu	-50.460±0.280	¹⁷⁸ Ta	-50.530±0.100	¹⁶³ Os	-16.620±0.680
¹⁴⁸ Eu	-76.239±0.018	¹⁴⁷ Dy	-64.330±0.110	¹⁷¹ Er	-57.727±0.003	¹⁸¹ Lu	-52.600±0.220	¹⁷⁹ Ta	-50.365±0.006	¹⁶⁴ Os	-20.780±0.500
¹⁴⁹ Eu	-76.455±0.005	¹⁴⁸ Dy	-68.000±0.060	¹⁷² Er	-56.491±0.005	¹⁸² Lu	-52.860±0.230	¹⁸⁰ Ta	-48.939±0.003	¹⁶⁵ Os	-21.870±0.460
¹⁵⁰ Eu	-74.800±0.007	¹⁴⁹ Dy	-67.900±0.200	¹⁷³ Er	-53.660±0.200	¹⁸³ Lu	-54.770±0.220	¹⁸¹ Ta	-48.444±0.003	¹⁶⁶ Os	-25.740±0.200
¹⁵¹ Eu	-74.663±0.003	¹⁵⁰ Dy	-69.324±0.012	¹⁴⁷ Tm	-36.710±0.840	¹⁸⁴ Lu	-54.740±0.140	¹⁸² Ta	-46.436±0.003	¹⁶⁷ Os	-26.710±0.310
¹⁵² Eu	-72.899±0.003	¹⁵¹ Dy	-68.764±0.005	¹⁴⁸ Tm	-39.880±0.860	¹⁸⁵ Lu	-56.260±0.080	¹⁸³ Ta	-45.299±0.003	¹⁶⁸ Os	-30.130±0.060
¹⁵³ Eu	-73.378±0.003	¹⁵² Dy	-70.127±0.006	¹⁴⁹ Tm	-44.510±0.730	¹⁸⁶ Lu	-56.110±0.160	¹⁸⁴ Ta	-42.844±0.026	¹⁶⁹ Os	-30.880±0.220
¹⁵⁴ Eu	-71.748±0.003	¹⁵³ Dy	-69.152±0.005	¹⁵⁰ Tm	-47.010±0.620	¹⁸⁷ Lu	-57.470±0.100	¹⁸⁵ Ta	-41.402±0.014	¹⁷⁰ Os	-33.933±0.018
¹⁵⁵ Eu	-71.829±0.003	¹⁵⁴ Dy	-70.399±0.009	¹⁵¹ Tm	-51.220±0.400	¹⁸⁸ Lu	-57.090±0.060	¹⁸⁶ Ta	-38.620±0.060	¹⁷¹ Os	-34.550±0.300
¹⁵⁶ Eu	-70.096±0.007	¹⁵⁵ Dy	-69.166±0.012	¹⁵² Tm	-51.850±0.400	¹⁸⁹ Lu	-58.078±0.005	¹⁵⁸ W	-24.380±0.730	¹⁷² Os	-37.190±0.200
¹⁵⁷ Eu	-69.472±0.006	¹⁵⁶ Dy	-70.536±0.007	¹⁵³ Tm	-54.240±0.210	¹⁷⁰ Lu	-57.311±0.019	¹⁵⁹ W	-25.720±0.670	¹⁷³ Os	-37.460±0.310
¹⁵⁸ Eu	-67.220±0.080	¹⁵⁷ Dy	-69.434±0.007	¹⁵⁴ Tm	-54.700±0.160	¹⁷¹ Lu	-57.834±0.004	¹⁶⁰ W	-29.690±0.500	¹⁷⁴ Os	-39.950±0.250
¹⁵⁹ Eu	-66.058±0.009	¹⁵⁸ Dy	-70.418±0.004	¹⁵⁵ Tm	-56.730±0.060	¹⁷² Lu	-56.741±0.004	¹⁶¹ W	-30.620±0.450	¹⁷⁵ Os	-39.920±0.290
¹⁶⁰ Eu	-63.550±0.200	¹⁵⁹ Dy	-69.176±0.003	¹⁵⁶ Tm	-56.980±0.070	¹⁷³ Lu	-56.886±0.004	¹⁶² W	-34.300±0.200	¹⁷⁶ Os	-42.080±0.240
¹⁶¹ Eu	-61.770±0.400	¹⁶⁰ Dy	-69.682±0.003	¹⁵⁷ Tm	-58.890±0.210	¹⁷⁴ Lu	-55.575±0.004	¹⁶³ W	-35.110±0.310	¹⁷⁷ Os	-41.870±0.300
¹⁶² Eu	-59.080±0.600	¹⁶¹ Dy	-68.064±0.003	¹⁵⁸ Tm	-58.900±0.200	¹⁷⁵ Lu	-55.171±0.002	¹⁶⁴ W	-38.380±0.060	¹⁷⁸ Os	-43.540±0.210
¹³⁸ Gd	-56.640±0.920	¹⁶² Dy	-68.189±0.003	¹⁵⁹ Tm	-60.670±0.200	¹⁷⁶ Lu	-53.394±0.002	¹⁶⁵ W	-39.030±0.220	¹⁷⁹ Os	-42.970±0.240
¹³⁹ Gd	-58.470±0.710	¹⁶³ Dy	-66.389±0.003	¹⁶⁰ Tm	-60.460±0.300	¹⁷⁷ Lu	-52.394±0.002	¹⁶⁶ W	-41.898±0.018	¹⁸⁰ Os	-44.380±0.180
¹⁴⁰ Gd	-62.480±0.670	¹⁶⁴ Dy	-65.976±0.003	¹⁶¹ Tm	-62.100±0.200	¹⁷⁸ Lu	-50.338±0.024	¹⁶⁷ W	-42.350±0.300	¹⁸¹ Os	-43.530±0.250
¹⁴¹ Gd	-63.540±0.400	¹⁶⁵ Dy	-63.621±0.003	¹⁶² Tm	-61.550±0.040	¹⁷⁹ Lu	-49.110±0.040	¹⁶⁸ W	-44.840±0.200	¹⁸² Os	-44.542±0.025
¹⁴² Gd	-67.390±0.400	¹⁶⁶ Dy	-62.593±0.003	¹⁶³ Tm	-62.738±0.006	¹⁸⁰ Lu	-46.690±0.070	¹⁶⁹ W	-44.940±0.310	¹⁸³ Os	-43.510±0.100
¹⁴³ Gd	-68.470±0.300	¹⁶⁷ Dy	-59.940±0.060	¹⁶⁴ Tm	-61.990±0.020	¹⁵⁴ Hf	-33.420±0.730	¹⁷⁰ W	-47.240±0.250	¹⁸⁴ Os	-44.259±0.003
¹⁴⁴ Gd	-71.950±0.300	¹⁶⁸ Dy	-58.500±0.400	¹⁶⁵ Tm	-62.938±0.004	¹⁵⁵ Hf	-34.600±0.670	¹⁷¹ W	-47.080±0.280	¹⁸⁵ Os	-42.813±0.003
¹⁴⁵ Gd	-72.950±0.040	¹⁴⁴ Ho	-45.650±0.900	¹⁶⁶ Tm	-61.894±0.012	¹⁵⁶ Hf	-38.180±0.500	¹⁷² W	-48.970±0.270	¹⁸⁶ Os	-43.003±0.003
¹⁴⁶ Gd	-76.099±0.011	¹⁴⁵ Ho	-50.000±0.760	¹⁶⁷ Tm	-62.550±0.004	¹⁵⁷ Hf	-38.960±0.450	¹⁷³ W	-48.690±0.220	¹⁸⁷ Os	-41.224±0.003
¹⁴⁷ Gd	-75.367±0.004	¹⁴⁶ Ho	-52.160±0.720	¹⁶⁸ Tm	-61.319±0.004	¹⁵⁸ Hf	-42.400±0.200	¹⁷⁴ W	-50.150±0.300	¹⁸⁸ Os	-41.142±0.003
¹⁴⁸ Gd	-76.278±0.004	¹⁴⁷ Ho	-56.280±0.600	¹⁶⁹ Tm	-61.280±0.003	¹⁵⁹ Hf	-43.050±0.300	¹⁷⁵ W	-49.590±0.200	¹⁸⁹ Os	-38.993±0.003
¹⁴⁹ Gd	-75.135±0.005	¹⁴⁸ Ho	-58.380±0.300	¹⁷⁰ Tm	-59.802±0.003	¹⁶⁰ Hf	-46.080±0.060	¹⁷⁶ W	-50.680±0.200	¹⁹⁰ Os	-38.714±0.003
¹⁵⁰ Gd	-75.771±0.007	¹⁴⁹ Ho	-61.910±0.210	¹⁷¹ Tm	-59.217±0.003	¹⁶¹ Hf	-46.480±0.210	¹⁷⁷ W	-49.730±0.300	¹⁹¹ Os	-36.401±0.003
¹⁵¹ Gd	-74.199±0.004	¹⁵⁰ Ho	-62.210±0.160	¹⁷² Tm	-57.382±0.006	¹⁶² Hf	-49.178±0.017	¹⁷⁸ W	-50.440±0.100	¹⁹² Os	-35.892±0.004
¹⁵² Gd	-74.718±0.003	¹⁵¹ Ho	-63.720±0.060	¹⁷³ Tm	-56.265±0.005	¹⁶³ Hf	-49.380±0.360	¹⁷⁹ W	-49.306±0.016	¹⁹³ Os	-33.405±0.004
¹⁵³ Gd	-72.893±0.003	¹⁵² Ho	-63.750±0.060	¹⁷⁴ Tm	-53.870±0.040	¹⁶⁴ Hf	-51.790±0.230	¹⁸⁰ W	-49.647±0.005	¹⁹⁴ Os	-32.442±0.004
¹⁵⁴ Gd	-73.717±0.003	¹⁵³ Ho	-65.023±0.007	¹⁷⁵ Tm	-52.300±0.050	¹⁶⁵ Hf	-51.670±0.370	¹⁸¹ W	-48.256±0.005	¹⁹⁵ Os	-29.700±0.500
¹⁵⁵ Gd	-72.081±0.003	¹⁵⁴ Ho	-64.647±0.009	¹⁷⁶ Tm	-49.700±0.200	¹⁶⁶ Hf	-53.790±0.300	¹⁸² W	-48.250±0.003	¹⁹⁶ Os	-28.300±0.040
¹⁵⁶ Gd	-72.546±0.003	¹⁵⁵ Ho	-66.064±0.023	¹⁴⁹ Yb	-33.910±0.950	¹⁶⁷ Hf	-53.470±0.220	¹⁸³ W	-46.369±0.003	¹⁶⁶ Ir	-13.540±0.530
¹⁵⁷ Gd	-70.834±0.003	¹⁵⁶ Ho	-65.600±0.280	¹⁵⁰ Yb	-39.320±0.730	¹⁶⁸ Hf	-55.290±0.120	¹⁸⁴ W	-45.709±0.003	¹⁶⁷ Ir	-17.360±0.420
¹⁵⁸ Gd	-70.701±0.003	¹⁵⁷ Ho	-66.890±0.050	¹⁵¹ Yb	-41.960±0.670	¹⁶⁹ Hf	-54.810±0.080	¹⁸⁵ W	-43.393±0.003	¹⁶⁸ Ir	-18.670±0.420
¹⁵⁹ Gd	-68.572±0.003	¹⁵⁸ Ho	-66.200±0.030	¹⁵² Yb	-46.640±0.500	¹⁷⁰ Hf	-56.210±0.200	¹⁸⁶ W	-42.515±0.003	¹⁶⁹ Ir	-22.210±0.230
¹⁶⁰ Gd	-67.953±0.003	¹⁵⁹ Ho	-67.338±0.004	¹⁵³ Yb	-47.270±0.450	¹⁷¹ Hf	-55.430±0.200	¹⁸⁷ W	-39.910±0.003	¹⁷⁰ Ir	-23.530±0.190
¹⁶¹ Gd	-65.517±0.003	¹⁶⁰ Ho	-66.391±0.011	¹⁵⁴ Yb	-50.220±0.200	¹⁷² Hf	-56.390±0.050	¹⁸⁸ W	-38.673±0.004	¹⁷¹ Ir	-26.420±0.110
¹⁶² Gd	-64.240±0.110	¹⁶¹ Ho	-67.207±0.004	¹⁵⁵ Yb	-50.700±0.300	¹⁷³ Hf	-55.290±0.100	¹⁸⁹ W	-35.480±0.200	¹⁷² Ir	-27.490±0.440
¹⁶³ Gd	-61.590±0.400	¹⁶² Ho	-66.050±0.005	¹⁵⁶ Yb	-53.410±0.060	¹⁷⁴ Hf	-55.851±0.003	¹⁹⁰ W	-34.310±0.160	¹⁷³ Ir	-30.230±0.320
¹⁶⁴ Gd	-59.280±0.600	¹⁶³ Ho	-66.386±0.003	¹⁵⁷ Yb	-53.630±0.210	¹⁷⁵ Hf	-54.488±0.003	¹⁶¹ Re	-21.170±0.640	¹⁷⁴ Ir	-31.010±0.680
¹⁴⁰ Tb	-51.780±0.900	¹⁶⁴ Ho	-64.990±0.003	¹⁵⁸ Yb	-56.022±0.016	¹⁷⁶ Hf	-54.582±0.003	¹⁶² Re	-22.670±0.530	¹⁷⁵ Ir	-33.490±0.570
¹⁴¹ Tb	-55.580±0.700	¹⁶⁵ Ho	-64.907±0.003	¹⁵⁹ Yb	-55.900±0.210	¹⁷⁷ Hf	-52.892±0.002	¹⁶³ Re	-26.330±0.410	¹⁷⁶ Ir	-34.000±0.370
¹⁴² Tb	-57.390±0.610	¹⁶⁶ Ho	-63.079±0.003	¹⁶⁰ Yb	-58.160±0.200	¹⁷⁸ Hf	-52.446±0.002	¹⁶⁴ Re	-27.510±0.410	¹⁷⁷ Ir	-36.100±0.500
¹⁴³ Tb	-60.970±0.400	¹⁶⁷ Ho	-62.291±0.006	¹⁶¹ Yb	-57.900±0.200	¹⁷⁹ Hf	-50.475±0.002	¹⁶⁵ Re	-30.910±0.220	¹⁷⁸ Ir	-36.350±0.290
¹⁴⁴ Tb	-62.750±0.400	¹⁶⁸ Ho	-60.260±0.100	¹⁶² Yb	-59.850±0.200	¹⁸⁰ Hf	-49.791±0.002	¹⁶⁶ Re	-32.130±0.180	¹⁷⁹ Ir	-38.050±0.440
¹⁴⁵ Tb	-66.200±0.300	¹⁶⁹ Ho	-58.805±0.020	¹⁶³ Yb	-59.370±0.100	¹⁸¹ Hf	-47.416±0.002	¹⁶⁷ Re	-34.910±0.100	¹⁸⁰ Ir	-37.840±0.300
¹⁴⁶ Tb	-67.860±0.150	¹⁷⁰ Ho	-56.250±0.050	¹⁶⁴ Yb	-60.990±0.100	¹⁸² Hf	-46.062±0.007	¹⁶⁸ Re	-35.880±0.440	¹⁸¹ Ir	-39.360±0.320
¹⁴⁷ Tb	-70.880±0.060	¹⁴⁶ Er	-45.060±0.840	¹⁶⁵ Yb	-60.175±0.020	¹⁸³ Hf	-43.290±0.030	¹⁶⁹ Re	-38.600±0.320	¹⁸² Ir	-38.950±0.230
¹⁴⁸ Tb	-70.680±0.050	¹⁴⁷ Er	-47.330±0.710	¹⁶⁶ Yb	-61.589±0.008	¹⁸⁴ Hf	-41.500±0.040	¹⁷⁰ Re	-39.040±0.680	¹⁸³ Ir	-40.110±0.200
¹⁴⁹ Tb	-71.499±0.005	¹⁴⁸ Er	-52.000±0.600	¹⁶⁷ Yb	-60.596±0.005	¹⁵⁶ Ta	-26.230±0.900	¹⁷¹ Re	-41.440±0.570	¹⁸⁴ Ir	-39.540±0.250
¹⁵⁰ Tb	-71.113±0.009	¹⁴⁹ Er	-54.950±0.900	¹⁶⁸ Yb	-61.575±0.004	¹⁵⁷ Ta	-30.030±0.640	¹⁷² Re	-41.660±0.370	¹⁸⁵ Ir	-40.210±0.200
¹⁵¹ Tb	-71.633±0.005	¹⁵⁰ Er	-58.120±0.200	¹⁶⁹ Yb	-60.371±0.004	¹⁵⁸ Ta	-31.370±0.530	¹⁷³ Re	-43.650±0.500	¹⁸⁶ Ir	-39.172±0.020
¹⁵² Tb	-70.770±0.070	¹⁵¹ Er	-58.460±0.300	¹⁷⁰ Yb	-60.770±0.003	¹⁵⁹ Ta	-34.820±0.410	¹⁷⁴ Re	-43.670±0.350	¹⁸⁷ Ir	-39.720±0.100
¹⁵³ Tb	-71.322±0.005	¹⁵² Er	-60.640±0.060	¹⁷¹ Yb	-59.314±0.003	¹⁶⁰ Ta	-35.850±0.410	¹⁷⁵ Re	-45.280±0.480	¹⁸⁸ Ir	-38.333±0.007
¹⁵⁴ Tb	-70.150±0.050	¹⁵³ Er	-60.670±0.200	¹⁷² Yb	-59.262±0.003	¹⁶¹ Ta	-38.980±0.220	¹⁷⁶ Re	-44.980±0.280	¹⁸⁹ Ir	-38.462±0.013
¹⁵⁵ Tb	-71.261±0.012	¹⁵⁴ Er	-62.622±0.012	¹⁷³ Yb	-57.558±0.003	¹⁶² Ta	-40.060±0.170	¹⁷⁷ Re	-46.330±0.200	¹⁹⁰ Ir	-36.710±0.200
¹⁵⁶ Tb	-70.102±0.005	¹⁵⁵ Er	-62.220±0.050	¹⁷⁴ Yb	-56.951±0.003	¹⁶³ Ta	-42.600±0.090	¹⁷⁸ Re	-45.780±0.210	¹⁹¹ Ir	-36.715±0.004
¹⁵⁷ Tb	-70.772±0.003	¹⁵⁶ Er	-64.100±0.200	¹⁷⁵ Yb	-54.702±0.003	¹⁶⁴ Ta	-43.320±0.440	¹⁷⁹ Re	-46.620±0.050	¹⁹² Ir	-34.843±0.004
¹⁵⁸ Tb	-69.480±0.003	¹⁵⁷ Er	-63.420±0.090	¹⁷⁶ Yb	-53.501±0.003	¹⁶⁵ Ta	-45.850±0.220	¹⁸⁰ Re	-45.840±0.030	¹⁹³ Ir	-34.544±0.004
¹⁵⁹ Tb	-69.542±0.003	¹⁵⁸ Er	-65.300±0.100	¹⁷⁷ Yb	-50.996±0.003	¹⁶⁶ Ta	-46.310±0.340	¹⁸¹ Re	-46.460±0.100	¹⁹⁴ Ir	-32.539±0.004
¹⁶⁰ Tb	-67.846±0.003	¹⁵⁹ Er	-64.570±0.005	¹⁷⁸ Yb	-49.705±0.010	¹⁶⁷ Ta	-48.470±0.320	¹⁸² Re	-45.450±0.100	¹⁹⁵ Ir	-31.70

Isotope	Mass Excess	Isotope	Mass Excess	Isotope	Mass Excess	Isotope	Mass Excess	Isotope	Mass Excess	Isotope	Mass Excess	Isotope	Mass Excess
¹⁷⁵ Pt	-25.950±0.300	¹⁹⁰ Hg	-31.410±0.150	²⁰⁶ Pb	-23.809±0.004	²⁰¹ At	-10.740±0.170	²⁰⁵ Ra	5.760±0.240	²¹⁵ Pa	17.680±0.120		
¹⁷⁶ Pt	-28.880±0.200	¹⁹¹ Hg	-30.690±0.090	²⁰⁷ Pb	-22.476±0.004	²⁰² At	-10.770±0.150	²⁰⁶ Ra	3.520±0.150	²¹⁶ Pa	17.680±0.100		
¹⁷⁷ Pt	-29.390±0.310	¹⁹² Hg	-32.060±0.100	²⁰⁸ Pb	-21.772±0.004	²⁰³ At	-12.290±0.100	²⁰⁷ Ra	3.470±0.170	²¹⁷ Pa	17.020±0.090		
¹⁷⁸ Pt	-31.950±0.250	¹⁹³ Hg	-31.090±0.100	²⁰⁹ Pb	-17.638±0.004	²⁰⁴ At	-11.900±0.070	²⁰⁸ Ra	1.660±0.140	²¹⁸ Pa	18.600±0.090		
¹⁷⁹ Pt	-32.200±0.290	¹⁹⁴ Hg	-32.255±0.023	²¹⁰ Pb	-14.752±0.004	²⁰⁵ At	-13.030±0.050	²⁰⁹ Ra	1.810±0.170	²¹⁹ Pa	18.500±0.210		
¹⁸⁰ Pt	-34.400±0.240	¹⁹⁵ Hg	-31.070±0.050	²¹¹ Pb	-10.494±0.003	²⁰⁶ At	-12.490±0.060	²¹⁰ Ra	0.420±0.100	²²⁰ Pa	20.190±0.200		
¹⁸¹ Pt	-34.310±0.300	¹⁹⁶ Hg	-31.852±0.005	²¹² Pb	-7.571±0.004	²⁰⁷ At	-13.290±0.040	²¹¹ Ra	0.800±0.070	²²¹ Pa	20.310±0.200		
¹⁸² Pt	-36.170±0.210	¹⁹⁷ Hg	-30.566±0.005	²¹³ Pb	-3.240±0.100	²⁰⁸ At	-12.560±0.040	²¹² Ra	-0.230±0.100	²²² Pa	21.940±0.070		
¹⁸³ Pt	-35.700±0.240	¹⁹⁸ Hg	-30.979±0.004	²¹⁴ Pb	-0.188±0.002	²⁰⁹ At	-12.902±0.008	²¹³ Ra	0.311±0.030	²²³ Pa	22.310±0.070		
¹⁸⁴ Pt	-37.360±0.180	¹⁹⁹ Hg	-29.572±0.004	¹⁸⁶ Bi	-3.380±0.580	²¹⁰ At	-11.995±0.009	²¹⁴ Ra	0.075±0.011	²²⁴ Pa	23.780±0.070		
¹⁸⁵ Pt	-36.510±0.200	²⁰⁰ Hg	-29.529±0.004	¹⁸⁷ Bi	-6.100±0.530	²¹¹ At	-11.674±0.005	²¹⁵ Ra	2.509±0.008	²²⁵ Pa	24.310±0.060		
¹⁸⁶ Pt	-37.790±0.030	²⁰¹ Hg	-27.688±0.004	¹⁸⁸ Bi	-7.330±0.460	²¹² At	-8.640±0.005	²¹⁶ Ra	3.269±0.009	²²⁶ Pa	26.015±0.012		
¹⁸⁷ Pt	-36.820±0.200	²⁰² Hg	-27.370±0.004	¹⁸⁹ Bi	-9.800±0.460	²¹³ At	-6.603±0.013	²¹⁷ Ra	5.864±0.010	²²⁷ Pa	26.824±0.010		
¹⁸⁸ Pt	-37.827±0.006	²⁰³ Hg	-25.292±0.004	¹⁹⁰ Bi	-10.690±0.280	²¹⁴ At	-3.403±0.006	²¹⁸ Ra	6.627±0.012	²²⁸ Pa	28.856±0.006		
¹⁸⁹ Pt	-36.491±0.011	²⁰⁴ Hg	-24.716±0.004	¹⁹¹ Bi	-12.990±0.430	²¹⁵ At	-1.269±0.007	²¹⁹ Ra	9.363±0.012	²²⁹ Pa	29.887±0.009		
¹⁹⁰ Pt	-37.331±0.006	²⁰⁵ Hg	-22.312±0.006	¹⁹² Bi	-13.520±0.230	²¹⁶ At	2.231±0.005	²²⁰ Ra	10.250±0.011	²³⁰ Pa	32.168±0.004		
¹⁹¹ Pt	-35.701±0.006	²⁰⁶ Hg	-20.969±0.020	¹⁹³ Bi	-15.720±0.350	²¹⁷ At	4.383±0.008	²²¹ Ra	12.938±0.007	²³¹ Pa	33.422±0.002		
¹⁹² Pt	-36.303±0.004	²⁰⁷ Hg	-16.270±0.150	¹⁹⁴ Bi	-16.040±0.210	²¹⁸ At	8.090±0.013	²²² Ra	14.303±0.006	²³² Pa	35.924±0.009		
¹⁹³ Pt	-34.487±0.004	¹⁷⁹ Tl	-8.020±0.150	¹⁹⁵ Bi	-17.930±0.310	²¹⁹ At	10.520±0.080	²²³ Ra	17.232±0.002	²³³ Pa	37.485±0.002		
¹⁹⁴ Pt	-34.787±0.004	¹⁸⁰ Tl	-9.300±0.530	¹⁹⁶ Bi	-17.970±0.700	²²⁰ At	14.290±0.100	²²⁴ Ra	18.804±0.004	²³⁴ Pa	40.334±0.005		
¹⁹⁵ Pt	-32.821±0.004	¹⁸¹ Tl	-12.350±0.440	¹⁹⁷ Bi	-19.640±0.170	¹⁹⁸ Rn	-1.240±0.210	²²⁵ Ra	21.988±0.003	²³⁵ Pa	42.330±0.050		
¹⁹⁶ Pt	-32.671±0.004	¹⁸² Tl	-13.500±0.610	¹⁹⁸ Bi	-19.540±0.150	¹⁹⁹ Rn	-1.560±0.220	²²⁶ Ra	23.662±0.002	²³⁶ Pa	45.340±0.200		
¹⁹⁷ Pt	-30.446±0.004	¹⁸³ Tl	-16.210±0.530	¹⁹⁹ Bi	-20.920±0.100	²⁰⁰ Rn	-4.040±0.180	²²⁷ Ra	27.172±0.002	²³⁷ Pa	47.640±0.100		
¹⁹⁸ Pt	-29.932±0.005	¹⁸⁴ Tl	-17.030±0.460	²⁰⁰ Bi	-20.400±0.080	²⁰¹ Rn	-4.160±0.220	²²⁸ Ra	28.936±0.004	²³⁸ Pa	50.910±0.300		
¹⁹⁹ Pt	-27.432±0.019	¹⁸⁵ Tl	-19.490±0.460	²⁰¹ Bi	-21.470±0.050	²⁰² Rn	-6.320±0.150	²²⁹ Ra	32.660±0.110	²²⁶ U	27.170±0.030		
²⁰⁰ Pt	-26.627±0.021	¹⁸⁶ Tl	-20.080±0.290	²⁰² Bi	-20.800±0.060	²⁰³ Rn	-6.230±0.160	²³⁰ Ra	34.660±0.360	²²⁷ U	28.970±0.110		
²⁰¹ Pt	-23.750±0.050	¹⁸⁷ Tl	-22.200±0.430	²⁰³ Bi	-21.580±0.040	²⁰⁴ Rn	-8.040±0.140	²⁰⁹ Ac	8.890±0.170	²²⁸ U	29.209±0.016		
¹⁷³ Au	-12.890±0.240	¹⁸⁸ Tl	-22.430±0.220	²⁰⁴ Bi	-20.730±0.040	²⁰⁵ Rn	-7.760±0.160	²¹⁰ Ac	8.620±0.160	²²⁹ U	31.181±0.009		
¹⁷⁴ Au	-14.330±0.190	¹⁸⁹ Tl	-24.450±0.350	²⁰⁵ Bi	-21.084±0.008	²⁰⁶ Rn	-9.160±0.100	²¹¹ Ac	7.080±0.110	²³⁰ U	31.600±0.006		
¹⁷⁵ Au	-17.210±0.110	¹⁹⁰ Tl	-24.490±0.200	²⁰⁶ Bi	-20.052±0.009	²⁰⁷ Rn	-8.670±0.070	²¹² Ac	7.240±0.080	²³¹ U	33.780±0.050		
¹⁷⁶ Au	-18.520±0.440	¹⁹¹ Tl	-26.190±0.310	²⁰⁷ Bi	-20.079±0.004	²⁰⁸ Rn	-9.690±0.100	²¹³ Ac	6.100±0.070	²³² U	34.587±0.004		
¹⁷⁷ Au	-21.370±0.320	¹⁹² Tl	-25.950±0.200	²⁰⁸ Bi	-18.894±0.004	²⁰⁹ Rn	-8.973±0.029	²¹⁴ Ac	6.380±0.070	²³³ U	36.915±0.003		
¹⁷⁸ Au	-22.530±0.680	¹⁹³ Tl	-27.450±0.200	²⁰⁹ Bi	-18.282±0.004	²¹⁰ Rn	-9.623±0.011	²¹⁵ Ac	5.970±0.060	²³⁴ U	38.141±0.002		
¹⁷⁹ Au	-24.990±0.570	¹⁹⁴ Tl	-27.070±0.180	²¹⁰ Bi	-14.815±0.004	²¹¹ Rn	-8.780±0.008	²¹⁶ Ac	8.060±0.040	²³⁵ U	40.915±0.002		
¹⁸⁰ Au	-25.750±0.460	¹⁹⁵ Tl	-28.270±0.140	²¹¹ Bi	-11.873±0.006	²¹² Rn	-8.682±0.005	²¹⁷ Ac	8.685±0.013	²³⁶ U	42.441±0.002		
¹⁸¹ Au	-27.920±0.500	¹⁹⁶ Tl	-27.500±0.130	²¹² Bi	-8.142±0.004	²¹³ Rn	-5.722±0.008	²¹⁸ Ac	10.820±0.050	²³⁷ U	45.387±0.002		
¹⁸² Au	-28.390±0.290	¹⁹⁷ Tl	-28.400±0.050	²¹³ Bi	-5.244±0.008	²¹⁴ Rn	-4.343±0.010	²¹⁹ Ac	11.540±0.050	²³⁸ U	47.305±0.002		
¹⁸³ Au	-30.170±0.430	¹⁹⁸ Tl	-27.520±0.080	²¹⁴ Bi	-1.218±0.012	²¹⁵ Rn	-1.193±0.008	²²⁰ Ac	13.730±0.050	²³⁹ U	50.570±0.002		
¹⁸⁴ Au	-30.130±0.310	¹⁹⁹ Tl	-28.140±0.100	²¹⁵ Bi	1.710±0.090	²¹⁶ Rn	0.231±0.008	²²¹ Ac	14.500±0.050	²⁴⁰ U	52.711±0.005		
¹⁸⁵ Au	-31.750±0.320	²⁰⁰ Tl	-27.073±0.007	²¹⁶ Bi	5.960±0.100	²¹⁷ Rn	3.634±0.005	²²² Ac	16.603±0.006	²²⁹ Np	33.740±0.080		
¹⁸⁶ Au	-31.570±0.300	²⁰¹ Tl	-27.205±0.016	¹⁹² Po	-8.030±0.240	²¹⁸ Rn	5.199±0.004	²²³ Ac	17.817±0.008	²³⁰ Np	35.220±0.050		
¹⁸⁷ Au	-32.900±0.210	²⁰² Tl	-26.006±0.015	¹⁹³ Po	-8.280±0.290	²¹⁹ Rn	8.828±0.003	²²⁴ Ac	20.204±0.005	²³¹ Np	35.620±0.050		
¹⁸⁸ Au	-32.530±0.100	²⁰³ Tl	-25.784±0.004	¹⁹⁴ Po	-11.010±0.210	²²⁰ Rn	10.590±0.004	²²⁵ Ac	21.626±0.008	²³² Np	37.280±0.100		
¹⁸⁹ Au	-33.640±0.200	²⁰⁴ Tl	-24.369±0.004	¹⁹⁵ Po	-11.120±0.220	²²¹ Rn	14.420±0.100	²²⁶ Ac	24.303±0.004	²³³ Np	38.010±0.110		
¹⁹⁰ Au	-32.889±0.016	²⁰⁵ Tl	-23.846±0.004	¹⁹⁶ Po	-13.500±0.180	²²² Rn	16.367±0.002	²²⁷ Ac	25.848±0.002	²³⁴ Np	39.952±0.009		
¹⁹¹ Au	-33.870±0.050	²⁰⁶ Tl	-22.278±0.004	¹⁹⁷ Po	-13.450±0.210	²⁰¹ Fr	3.770±0.350	²²⁸ Ac	28.890±0.004	²³⁵ Np	41.039±0.002		
¹⁹² Au	-32.787±0.016	²⁰⁷ Tl	-21.049±0.006	¹⁹⁸ Po	-15.510±0.150	²⁰² Fr	3.100±0.210	²²⁹ Ac	30.900±0.110	²³⁶ Np	43.370±0.050		
¹⁹³ Au	-33.430±0.100	²⁰⁸ Tl	-16.774±0.004	¹⁹⁹ Po	-15.280±0.160	²⁰³ Fr	0.970±0.320	²³⁰ Ac	33.760±0.200	²³⁷ Np	44.868±0.002		
¹⁹⁴ Au	-32.295±0.012	²⁰⁹ Tl	-13.652±0.010	²⁰⁰ Po	-17.010±0.140	²⁰⁴ Fr	0.650±0.690	²³¹ Ac	35.910±0.100	²³⁸ Np	47.451±0.002		
¹⁹⁵ Au	-32.594±0.004	²¹⁰ Tl	-9.262±0.012	²⁰¹ Po	-16.570±0.150	²⁰⁵ Fr	-1.270±0.170	²³² Ac	39.240±0.200	²³⁹ Np	49.306±0.002		
¹⁹⁶ Au	-31.166±0.005	¹⁸² Pb	-6.874±0.028	²⁰² Po	-17.970±0.100	²⁰⁶ Fr	-1.420±0.150	²¹² Th	12.040±0.140	²⁴⁰ Np	52.321±0.014		
¹⁹⁷ Au	-31.165±0.004	¹⁸³ Pb	-7.720±0.310	²⁰³ Po	-17.350±0.070	²⁰⁷ Fr	-2.960±0.100	²¹³ Th	12.080±0.170	²⁴¹ Np	54.260±0.070		
¹⁹⁸ Au	-29.606±0.004	¹⁸⁴ Pb	-11.000±0.200	²⁰⁴ Po	-18.370±0.100	²⁰⁸ Fr	-2.710±0.070	²¹⁴ Th	10.670±0.100	²⁴² Np	57.410±0.200		
¹⁹⁹ Au	-29.119±0.004	¹⁸⁵ Pb	-11.580±0.310	²⁰⁵ Po	-17.555±0.030	²⁰⁹ Fr	-3.830±0.050	²¹⁵ Th	10.890±0.070	²⁴³ Np	59.922±0.011		
²⁰⁰ Au	-27.280±0.050	¹⁸⁶ Pb	-14.630±0.250	²⁰⁶ Po	18.205±0.010	²¹⁰ Fr	-3.400±0.050	²¹⁶ Th	10.270±0.100	²³¹ Pu	38.390±0.150		
²⁰¹ Au	-26.413±0.015	¹⁸⁷ Pb	-14.920±0.290	²⁰⁷ Po	-17.169±0.007	²¹¹ Fr	-4.200±0.040	²¹⁷ Th	12.160±0.030	²³² Pu	38.349±0.019		
²⁰² Au	-24.420±0.170	¹⁸⁸ Pb	-17.780±0.240	²⁰⁸ Po	-17.492±0.004	²¹² Fr	-3.600±0.040	²¹⁸ Th	12.348±0.014	²³³ Pu	40.020±0.050		
²⁰³ Au	-23.153±0.016	¹⁸⁹ Pb	-17.820±0.300	²⁰⁹ Po	-16.390±0.004	²¹³ Fr	-3.572±0.009	²¹⁹ Th	14.450±0.050	²³⁴ Pu	40.335±0.008		
²⁰⁴ Au	-20.720±0.200	¹⁹⁰ Pb	-20.420±0.210	²¹⁰ Po	-15.977±0.004	²¹⁴ Fr	-0.983±0.010	²²⁰ Th	14.647±0.022	²³⁵ Pu	42.160±0.050		
¹⁷⁵ Hg	-8.210±0.310	¹⁹¹ Pb	-20.300±0.220	²¹¹ Po	-12.457±0.004	²¹⁵ Fr	0.292±0.008	²²¹ Th	16.917±0.011	²³⁶ Pu	42.879±0.004		
¹⁷⁶ Hg	-11.890±0.060	¹⁹² Pb	-22.580±0.180	²¹² Po	-10.394±0.004	²¹⁶ Fr	2.960±0.013	²²² Th	17.182±0.013	²³⁷ Pu	45.090±0.006		
¹⁷⁷ Hg	-12.950±0.230	¹⁹³ Pb	-22.280±0.210	²¹³ Po	-6.676±0.005	²¹⁷ Fr	4.293±0.015	²²³ Th	19.357±0.028	²³⁸ Pu	46.160±0.002		
¹⁷⁸ Hg	-16.321±0.019	¹⁹⁴ Pb	-24.250±0.150	²¹⁴ Po	-4.493±0.004	²¹⁸ Fr	7.036±0.006	²²⁴ Th	19.980±0.013	²³⁹ Pu	48.584±0.002		
¹⁷⁹ Hg	-17.090±0.300	¹⁹⁵ Pb	-23.780±0.160	²¹⁵ Po	-0.542±0.003	²¹⁹ Fr	8.609±0.008	²²⁵ Th	22.283±0.009	²⁴⁰ Pu	50.122±0.002		
¹⁸⁰ Hg	-20.200±0.200	¹⁹⁶ Pb	-25.420±0.140	²¹⁶ Po	1.760±0.004								

Isotope	Mass Excess	Isotope	Mass Excess	Isotope	Mass Excess
²³⁶ Am	46.010±0.140	²⁵² Es	77.290±0.050	²⁶⁴ Hs	119.710±0.800
²³⁷ Am	46.640±0.150	²⁵³ Es	79.007±0.002	²⁶⁵ Hs	121.080±0.260
²³⁸ Am	48.420±0.050	²⁵⁴ Es	81.994±0.006	²⁶⁶ Mt	128.350±0.360
²³⁹ Am	49.385±0.003	²⁵⁵ Es	84.083±0.011		
²⁴⁰ Am	51.498±0.013	²⁵⁶ Es	87.160±0.220		
²⁴¹ Am	52.931±0.002	²⁴³ Fm	69.360±0.260		
²⁴² Am	55.463±0.002	²⁴⁴ Fm	69.040±0.280		
²⁴³ Am	57.169±0.002	²⁴⁵ Fm	70.040±0.280		
²⁴⁴ Am	59.877±0.002	²⁴⁶ Fm	70.120±0.040		
²⁴⁵ Am	61.891±0.002	²⁴⁷ Fm	71.530±0.150		
²⁴⁶ Am	64.990±0.018	²⁴⁸ Fm	71.888±0.014		
²⁴⁷ Am	67.230±0.100	²⁴⁹ Fm	73.510±0.100		
²⁴⁸ Am	70.590±0.200	²⁵⁰ Fm	74.060±0.021		
²³⁵ Cm	48.020±0.250	²⁵¹ Fm	75.978±0.009		
²³⁶ Cm	47.870±0.200	²⁵² Fm	76.814±0.005		
²³⁷ Cm	49.150±0.210	²⁵³ Fm	79.339±0.005		
²³⁸ Cm	49.380±0.040	²⁵⁴ Fm	80.900±0.004		
²³⁹ Cm	51.090±0.100	²⁵⁵ Fm	83.788±0.005		
²⁴⁰ Cm	51.702±0.005	²⁵⁶ Fm	85.482±0.007		
²⁴¹ Cm	53.700±0.006	²⁵⁷ Fm	88.585±0.007		
²⁴² Cm	54.800±0.002	²⁴⁷ Md	76.060±0.360		
²⁴³ Cm	57.177±0.002	²⁴⁸ Md	77.100±0.210		
²⁴⁴ Cm	58.449±0.002	²⁴⁹ Md	77.270±0.290		
²⁴⁵ Cm	60.998±0.002	²⁵⁰ Md	78.580±0.300		
²⁴⁶ Cm	62.614±0.003	²⁵¹ Md	79.050±0.200		
²⁴⁷ Cm	65.528±0.004	²⁵² Md	80.620±0.210		
²⁴⁸ Cm	67.388±0.005	²⁵³ Md	81.240±0.210		
²⁴⁹ Cm	70.746±0.005	²⁵⁴ Md	83.490±0.140		
²⁵⁰ Cm	72.985±0.011	²⁵⁵ Md	84.835±0.007		
²⁵¹ Cm	76.642±0.023	²⁵⁶ Md	87.550±0.050		
²³⁷ Bk	53.190±0.290	²⁵⁷ Md	89.010±0.200		
²³⁸ Bk	54.070±0.290	²⁵⁸ Md	91.840±0.300		
²³⁹ Bk	54.270±0.290	²⁵¹ No	82.760±0.150		
²⁴⁰ Bk	55.600±0.100	²⁵² No	82.857±0.018		
²⁴¹ Bk	56.100±0.200	²⁵³ No	84.330±0.230		
²⁴² Bk	57.800±0.200	²⁵⁴ No	84.711±0.024		
²⁴³ Bk	58.683±0.005	²⁵⁵ No	86.848±0.013		
²⁴⁴ Bk	60.700±0.050	²⁵⁶ No	87.793±0.017		
²⁴⁵ Bk	61.809±0.002	²⁵⁷ No	90.220±0.030		
²⁴⁶ Bk	64.110±0.100	²⁵⁸ No	91.430±0.200		
²⁴⁷ Bk	65.484±0.006	²⁵⁹ No	94.018±0.011		
²⁴⁸ Bk	68.107±0.020	²⁵³ Lr	88.630±0.290		
²⁴⁹ Bk	69.842±0.002	²⁵⁴ Lr	89.750±0.340		
²⁵⁰ Bk	72.951±0.006	²⁵⁵ Lr	90.080±0.230		
²⁵¹ Bk	75.222±0.011	²⁵⁶ Lr	91.930±0.230		
²⁵² Bk	78.530±0.200	²⁵⁷ Lr	92.670±0.210		
²³⁹ Cf	58.250±0.250	²⁵⁸ Lr	94.750±0.140		
²⁴⁰ Cf	58.020±0.200	²⁵⁹ Lr	95.840±0.050		
²⁴¹ Cf	59.180±0.260	²⁶⁰ Lr	98.130±0.070		
²⁴² Cf	59.320±0.040	²⁵⁵ Rf	94.290±0.220		
²⁴³ Cf	60.910±0.140	²⁵⁶ Rf	94.234±0.029		
²⁴⁴ Cf	61.460±0.005	²⁵⁷ Rf	95.900±0.230		
²⁴⁵ Cf	63.380±0.006	²⁵⁸ Rf	96.340±0.200		
²⁴⁶ Cf	64.087±0.002	²⁵⁹ Rf	98.280±0.040		
²⁴⁷ Cf	66.130±0.008	²⁶⁰ Rf	99.020±0.200		
²⁴⁸ Cf	67.237±0.004	²⁶¹ Rf	101.150±0.110		
²⁴⁹ Cf	69.717±0.002	²⁵⁷ Ha	100.360±0.290		
²⁵⁰ Cf	71.167±0.003	²⁵⁸ Ha	101.620±0.340		
²⁵¹ Cf	74.129±0.005	²⁵⁹ Ha	102.110±0.300		
²⁵² Cf	76.030±0.005	²⁶⁰ Ha	103.620±0.240		
²⁵³ Cf	79.296±0.007	²⁶¹ Ha	104.170±0.220		
²⁵⁴ Cf	81.338±0.012	²⁶² Ha	105.970±0.150		
²⁴¹ Es	63.830±0.330	²⁵⁹ Sg	106.590±0.240		
²⁴² Es	64.620±0.310	²⁶⁰ Sg	106.580±0.040		
²⁴³ Es	64.710±0.290	²⁶¹ Sg	108.140±0.250		
²⁴⁴ Es	65.970±0.140	²⁶² Sg	108.460±0.360		
²⁴⁵ Es	66.380±0.200	²⁶³ Sg	110.090±0.060		
²⁴⁶ Es	67.940±0.230	²⁶¹ Ns	113.330±0.360		
²⁴⁷ Es	68.550±0.040	²⁶² Ns	114.650±0.350		
²⁴⁸ Es	70.290±0.060	²⁶³ Ns	114.830±0.590		
²⁴⁹ Es	71.110±0.050	²⁶⁴ Ns	116.150±0.550		
²⁵⁰ Es	73.270±0.100				
²⁵¹ Es	74.506±0.006				

Návrat z přílohy pomocou: Alt + ←